పురుష సూక్తము

[illegible]

ఓమ్.

పరబ్రహ్మణేనమః.

పురుషసూక్తమ్.

అయం

మచిలీబందరు

ఆత్మూరి లక్ష్మీనృసింహసోమయాజినా

విరచితాంధ్ర తాత్పర్య సహితమ్.

తత్పుత్త్రానుమత్యా బందరు పురవాసినా

చల్లా నాగలింగశాస్త్రి పుత్రేణ

లక్ష్మీనృసింహశాస్త్రిణా

బాపట్లస్థిత

శ్రీకన్యకాపరమేశ్వరీ ముద్రాక్షరశాలాయాం

ముద్రితంచ ప్రకటీకృతమ్.

ద్వితీయముద్రణమ్

1000 ప్రతులు

1913.

పుస్తకమూల్యమ్ — రు 0—8—0

పీఠిక.

ఓ ఆర్యోత్తములారా! శుద్ధమయిన మనవైదిక మతమునుగూర్చి ఎటువంటి నిందను చేయుచున్నారో చూడుడీ. ప్రపంచమందెచ్చటను చూడఁబడ నటువంటి జాతిభేదము వేదమతము బోధించుచున్నదనియు అందువలన ఒకజాతివారికి మఱియొక జాతివారితో వైషమ్యము గలుగుచున్నదనియు, అట్టి వైషమ్యమునకు పురుషసూక్తము ప్రధానమయిన ఆధారమనియు కొందఱు వాదించుచున్నారు.

ఈ పురుషసూక్తము బాగుగ నాలోచించిన నిట్టివిపరీతార్థములు లేనటులు అర్థమగును బాగుగ గ్రహించనివారిచేఁ జేయఁబడు నిందయైనటులు స్పష్టముగఁ గానఁగలగు. పురుషసూక్తమునందుఁ జెప్పఁబడిన సిద్ధాంతము దివ్యమయినదనియు, ప్రపంచమందెల్ల మతస్థులంగీకరింపఁదగినదనియు నయ్యున్నయది.

ఈ సూక్తము తైత్తిరీయారణ్యకము ౩-౧ ప్రశ్నమందును, ఋగ్వేదముయొక్క ౧౦-౯ మండలమందును, శుక్లయజుర్వేదముయొక్క ౩౧-౧ అధ్యాయమందును, అథర్వవేదముయొక్క ౧౯-౬ కాండమందు నున్నయది. దీనిలో ముఖ్యమయిన మన్త్రము వివాదాస్పదమయ్యున్నది. అది యేది అనఁగా:—

(౧) "బ్రాహ్మణో౽స్య ముఖమాసీత్

(౨) బాహూ రాజన్యః కృతః

(౩) ఊరూ తదస్య యద్వైశ్యః

(౪) పద్భ్యాగ్ం శూద్రో అజాయత

మొదటి వాక్యమునందున్న క్రియ "ఆసీత్" రెండవ వాక్యమునందున్న తద్ధిత "కృతః" మూడవ వాక్యమునందు "కృతః" అధ్యాహారము. నాలుగవ వాక్యమందు "అజాయత" అనుప్రయోగము వాడుక చేయఁబడినది. దీనియర్థము భిన్నముగునటులు ప్రతివారికిని తెల్లంబయ్యే యున్నయది. "ఆసీత్" అనఁగ అయెను. "కృతః" అనఁగ చేయఁబడెను. "అజాయత" అనఁగ పుట్టెను. ఇందు భిన్నార్థంబులగు భిన్నపదములను వాడుక [illegible] ఎకున్న కారణంబు కించిదాలోచింపుడీ.

మనుష్యునకు మూఁడుజన్మములని మనువుచే జెప్పఁబడినది. "మాతురగ్రేఽధిజననం ద్వితీయం మౌంజిబంధనమ్ । తృతీయం యజ్ఞదీక్షాయాం" దీనింబట్టి మానవులకు మూఁడు జన్మలు కలవు.

౧. శుక్లశోణిత జన్మ.

౨. కర్మ జన్మ.

౩. జ్ఞాన జన్మ.

పురుషసూక్తమందు ౧౨-౧౩-ఋక్కులచే నీజన్మలయొక్క సృష్టి చెప్పఁబడినటులు విద్యారణ్య భాష్యమునందు వక్కాణింపఁబడినది. "పరిశిష్టాభ్యాంఋగ్భ్యాం బ్రాహ్మణాది సృష్టింవక్తుం అత్ర బ్రహ్మణాదీనాం పరిజ్ఞానాద్యచ్యతే" (పు-౨౯)

అదియెటులనగి, "పద్భ్యాగ్ం శూద్రో అజాయత"

శూద్రులు పాదములవలన పుట్టినారు. పాదములవలనయని చెప్పుటచే శూద్రత్వము మొదటిజన్మయని జెప్పఁబడినదిగనుకనె మనువుచే "మాతురగ్ర" అని శ్లోకమందు చెప్పఁబడినది. "కృతః" అనఁగ చేయంబడుట వ్యాపారాది గుణములచే అనఁగ కృషిగోరక్షణ వాణిజ్యభూపరిపాలన జనరక్షణ శత్రుసంహారక గుణములచే బ్రాహ్మణ్యంపు వారు వైశ్యక్షత్రియులుగ చేయంబడుచున్నారని తెలియజేయుటకు గాను "కృ" ధాతువువలనబుట్టిన "కృతః" అనుశబ్దముపయోగింపఁబడినది.

కావుననే భాగవతమందు "కర్మణా వైశ్యతాంగతః" (భాగ: నవమస్కంధ ద్వితీయాధ్యాయ శ్లోకం ౨౩) చూడఁదగును.

బ్రాహ్మణ జన్మమయిన తృతీయజన్మయజ్ఞాది దీక్షితపంక్తులచేగలుగమన్నది, కావుననె మనువు "తృతీయం యజ్ఞదీక్షాయాం" అని చెప్పిరి. మరియును హరివంశమునందు అ(౧౧-౯) "నాభాగారిష్టపుత్రౌ ద్వౌవైశ్యౌ బ్రాహ్మణతాంగతౌ" అనియు, ఋషభ పుత్రులవిషయమయి శ్రీభాగవతం పంచమస్కంధం చతుర్థాధ్యాయమందు (ఏకాదశిగద్య) "యవీయాంస ఏకాశీతిర్జాయంతేయ పితురాదేశకరా మహాశాలీనా మహాశ్రోత్రియా యజ్ఞశీలాః కర్మవిశుద్ధాః బ్రాహ్మణాబభూవుః" అని చెప్పంబడినది.

ఇందువలన బ్రాహ్మణాది సృష్టి ఏవరి[illegible] పురుషసూక్తముముగ తెలియ జేయుచున్నది.

ఈ ౧౩-వ మన్త్రము ధ్యానయజ్ఞమందు బ్రహ్మయొక్క అవయవములందే జేసి ఆరోపితమో తెలియజేయుటయేగాక వర్ణముల ఏర్పాటునుంగూడ తెలియజేయు చున్నది. ఆరోపణార్థము ౧౧-వ పుటయందు వ్రాయంబడినది. వర్ణవిచక్షణ ఇచ్చట చెప్పంబడినది. పుట్టుకవల్లనె బ్రాహ్మణత్వము కాని, తపస్సుచే గాదనియు శ్రుతి యందు చెప్పంబడిన ,,అదీక్షిష్టాయం బ్రాహ్మణః,, (తై. సం. ౬. ౧. ౪. ౩. ౯.) యను వాక్యమేమి కావలయును.

ఆపస్తంబులవారు (శ్రౌతసూత్రం ౧౦-౧౩౮) ఈశ్రుతి ననుసరించిరో రాజ న్యవైశ్యులకు బ్రాహ్మణశబ్దము బ్రయోగింపవలయునని కంఠోక్తిగ జెప్పియున్నారు. ,,బ్రాహ్మణో వా ఏష జాయతే యో దీక్షతే తస్మాద్రాజన్యవైశ్యావపి బ్రాహ్మణ ఇత్యేవా వేదయతి,, దీక్ష చేయువాడు బ్రహ్మవలన అనగ వేదమువలన బుట్టినవాడగు చున్నాడు. గనుక రాజన్యవైశ్యులు దీక్ష చేసిరేని బ్రాహ్మణశబ్దము వాడవలసినది. ఇట్టియర్థమునె ఆపస్తంబ శ్రౌతసూత్రభాష్యకర్తయగు శ్రీరుద్రదత్తాచార్యులవారు చెప్పియున్నారు. ఎట్లనిన ,,కథం తయోః బ్రాహ్మణత్వమితి అపేక్షాయాం బ్రహ్మణః విద్యాత్ ఖల్వపి పునః జాయతే యో దీక్షతే,, ఇట్టి ప్రమాణములు వేదమందును సూత్రమందును స్మృతియందును పురాణమందును జెప్పియున్నను పురుషసూక్తమునకు అపార్థము చెప్పి వేదమతమును నిందించువారి విషయంబయి యేమిచెప్పనగు.

గనుక ఓ ఆర్యోత్తములారా! మీరు వేదమును వేదార్థమును బాగుగ తెలిసికొని నిర్మలమయిన వేదాంత సిద్ధాంతముల నాక్షేపించు అన్యమత సిద్ధాంతములను ఖండించి ఆర్యమతమును స్థాపింపుడి.

ఈ గ్రంథము అనువ్యాఖ్యానములు గలిగి తెనుగర్థముతో బ్రచురింపబడినది. శాఖలలో పాఠభేదములుండుటం జేసి వానినన్నిటిని ప్రత్యేకముగ నిందు వివరింపఁబడును.

ఓమ్.

పరబ్రహ్మణే నమః.

అన్వయటీకా సంస్కృతభాష్యసట్కోపేతమ్.

పు రు ష సూ క్త

శాన్తిః.

ఓం. తచ్ఛంయోరావృణీమహే। గాతుంయజ్ఞాయ। గాతుంయజ్ఞపతయే। దైవీస్స్వస్తిరస్తునః। స్వస్తిర్మానుషేభ్యః। ఊర్ధ్వంజిగాతు భేషజం। శన్నో అస్తుద్విపదే। శంచతుష్పదే। ఓం శాంతిశ్శాంతిశ్శాంతిః॥

(దీనియర్థము దశశాంతులలో ముద్రించుచున్నారము.)

ప్రథమాఋక్

ఋషిః నారాయణః. ఛందః. అనుష్టుప్.

మం ॥౧॥ సహస్రశీర్షాపురుషః। సహస్రాక్షస్సహస్రపాత్।

సభూమిం విశ్వతోవృత్వా। అత్యతిష్ఠద్దశాఙ్గులమ్।

అర్థము॥ పురుషః=భగవంతుడు, సహస్రశీర్షా=(సర్వప్రాణులలోనుండుటచే) అనంతశిరస్సులుగలవాడు, సహస్రాక్షః=అసంఖ్యేయములగు నేత్రములు గలవాడు, సహస్రపాత్=అగణ్యములగు పాదములుగలవాడును, సః=ఆ భగవంతుడు భూమిం=భూమిని, విశ్వతః=అంతటను, వృత్వా=వ్యాపించి, దశాంగులం=నాభిప్రదేశము మొదలు పదియంగుళములు పరిమితిగల ప్రదేశమును అనగ హృదయప్రదేశమును, అతి+అతిష్ఠత్=అతిక్రమించి యుంచున్నాడు॥

తాత్పర్యము॥ సర్వప్రాణులలో నుండుటచేత భగవంతుడనంత శిరస్సులును, అసంఖ్యేయ నేత్రములును, అగణ్యపాదములును గలవాడయి భూమియన్నట్టటను వ్యాపించి భక్తులయొక్క హృదయమునందుంచున్నాడు॥

("దశాంగులం అనుపదముయొక్క అర్థమునుగూర్చి యీదిగువ వ్రాయంబడిన శుక్లయజుర్వేద మహీధరభాష్యము జూడందగినది")

౧. యజుర్వేద ఆరణ్యక విద్యారణ్య భాష్యము॥ “ఏతైరేకాదశభిరనువాకై శ్చాతుర్హోత్రీయ చయనమన్త్రా ఉక్తాః॥ అథ నారాయణనామ్నా పురుషసూక్తనామ్నా చ వ్యవహ్రియమాణోఽనువాక ఉచ్యతే। తస్య వినియోగం మహాగ్నావాపస్తమ్బ ఆహ। పురస్తాత్ ప్రతీచీం పురుషాకృతిం చినోతి పురుషశిరోభినతి సహస్రశీర్షా పురుష ఇత్యుపహితాం పురుషేణ నారాయణేన యజమాన ఉపతిష్ఠత ఇతి। బ్రహ్మమేధేఽపి ప్రేతదాహోపస్థానే వినియోగం భరద్వాజ ఆహ। నారాయణాఖ్యముపస్థానమితి। అయం చోత్తరశ్చేత్యుభావనువాకౌ నారాయణసంజ్ఞౌ నారాయణాఖ్యేన కేనచిత్ ఋషిణా దృష్టత్వాత్ జగత్కారణస్య నారాయణాఖ్యస్య పురుషస్య ప్రతిపాదకత్వాత్। తత్రాస్మిన్ ద్వాదశేఽనువాకే ప్రథమామృచమాహ (౧) “సహస్రశీర్షా-అత్యతిష్ఠద్దశాంగులం” (౧) ఇతి। సర్వప్రాణిసమష్టిరూపో బ్రహ్మాండదేహో విరాడాఖ్యో యః ‘పురుషః’ సోఽయం ‘సహస్రశీర్షా’ సహస్రశబ్దస్యోపలక్షణత్వాత్। అనన్తైః శిరోభిర్యుక్త ఇత్యర్థః। యాని సర్వప్రాణినాం శిరాంసి తాని సర్వాణి తద్దేహాన్తఃపాతిత్వాత్తదీయాన్యేవేతి। సహస్రశీర్షత్వం। ఏవమక్షిషు పాదేష్వపి యోజనీయం। ‘సః’ పురుషః ‘భూమిం’ బ్రహ్మాండగోలకరూపాం ‘విశ్వతో వృత్వా’, సర్వతః పరివేష్ట్య, దశాఙ్గులపరిమితం దేశం ‘అత్యతిష్ఠత్’, అతిక్రమ్య స్థితః। దశాఙ్గులమిత్యుపలక్షణం। బ్రహ్మాండాద్బహిరపి సర్వతో వ్యాప్యావస్థిత ఇత్యర్థః,,॥ (పుట. 3-౨౭)

౨. రామానుజాచార్యభాష్యము॥ “మన్వాదయః పురుషసూక్తస్యైవమాహుః॥ తథాహి॥ యోఽనూచానస్త్వజం గత్వా హరివాసర్వలోకభృత్। సహస్రశీర్షాపురుషం సూక్తం జపన్ ధ్యాయన్ హరిమితి। రహస్యప్రాయశ్చిత్తే మనునోక్తం। జప్త్వాథ పౌరుషం సూక్తం ముచ్యతే సర్వకిల్బిషైః। బ్రహ్మా యక్షే ద్విజన్మాసూక్తం పౌరుషం చింతయన్ హరిమితి సర్వాన్ జపతి వేదాన్ సాంగోపాంగాన్ ద్విజోత్తమ ఇతి శ్లిష్టో ఆరాధనే ఋగ్విధానే చ శౌనకః - ఆద్యయావాహయేద్దేవం ఋచా తు పురుషోత్తమం ద్వితీయయాసనం దద్యాత్పాద్యం చైవ తృతీయయా। అర్ఘ్యం చతుర్థ్యా దాతవ్యం పంచమ్యాచమనీయకం। షష్ఠ్యా స్నానం ప్రకుర్వీత సప్తమ్యా వస్త్రమేవ చ॥ యజ్ఞోపవీతమష్టమ్యా నవమ్యా గంధమేవ చ। దశమ్యా పుష్పదానం చ ఏకాదశ్యా చ ధూపకమ్। ద్వాదశ్యా చ తథా దీపం త్రయోదశ్యా చరుం తథా। నీరాజనం చతుర్దశ్యా పంచదశ్యా ప్రదక్షిణం షోడశ్యోద్వాసనం కుర్యాద్దేవమారాధయేద్ధరిమితి॥ దద్యాత్ పురుషసూక్తేన యః పుష్పాణి సమర్చయేత్॥ అర్చితం స్యాజ్జగదిదం తేన సర్వం చరాచరం। తస్మాత్ పురుషసూక్తార్థం ప్రసన్నస్మృతియాత్స్వకృత్॥ తతో విరక్తస్స్వమునిస్సర్వభూతసమాధతేత్ నాహంయాత్పాతకస్సైవసూక్తజాప్యం ఉదిర్భతేత్॥ ఇహైవపుణ్యాపాపాభ్యాంస్థిరా

భ్యాం ముచ్యతే భయాత్ । తతో హృదంబుజాతస్థం పరమాత్మానమచ్యుతం॥ ది
గ్దేశకాలావస్థాద్యైరనవచ్ఛేద్యలక్షణం । వృద్ధిక్షయవిహీనంతత్ జ్ఞానరూపం సని
ర్మలం॥ పరమాణోరణీయ్యాం సమచ్ఛస్ఫటికసన్నిభం । సర్వాధార మనాద్యంతంసు
సూక్ష్మమజమవ్యయమ్॥ సర్వాధ్యక్షం సర్వగతంనిత్యంవ్యాపకమక్షయం॥ తస్యజ్ఞానే
నభక్త్యాచతిత్తుర్యోఽధనతి ధ్రువం॥ ఇత్యాదిక మనుసంధేయం భగవాన్ శ్రియఃపతి
రఖిలహేయప్రత్యనీక కల్యాణైకతానః శ్రీవైకుంఠ శ్రీభూమి నీళాదిదివ్యమహిషీభిః
అనంతగరుడ విష్వక్సేనాది నిత్యసూరిభిర్ముక్తైశ్చానవరత పరిచరిత చరణ నలినయుగ
లోఽపి-ఆశ్రితరక్షణార్థం లీలావిభూతౌ క్షీరాబ్ధావంత గరుడవిష్వక్సేనాది భిస్సహాని
రుద్ధరూపేణావతీర్ణానాం అనిరుద్ధనారాయణం పశ్చభిః ప్రభావైస్తోతు కామాసతీ-
తత్ర ఆదౌ భగవతః అనిరుద్ధనారాయణస్య సర్వదేశవ్యాప్తిరూపాం విభూతిం ప్రథమ
యా ఋచా ప్రతిపాదయతి శ్రుతిః।సహస్రశీర్షపురుష ఇతి-సహస్రాణి అనంతాని
శిరాంసియస్యసః-సహస్రశీర్షః-శీర్షన్ ఛందసీతి శిరశ్శబ్దస్య శీర్షన్నాదేశః ।
సహస్రశీర్షం దేవమితి. అనేక వక్త్రనయన మిత్యుపబృంహితం। పురుషః-భగవానితి
శబ్దోయంతథాపురుష ఇత్యపి నిరుపాధిచ వర్తతే।వాసుదేవ సనాతన ఇతి-పాద్మోక్తేః
సఏవ వాసుదేవో సాసాక్షాత్పురుష ఉచ్యతే॥ స్త్రీప్రాయమితరత్సర్వం జగద్బ్ర
హ్మపురస్సర మిత్యుక్తం । పురుషసంజ్ఞే, శరీరేస్మిన్ శయనాత్పురుషో హరిరిత్యుక్తం-
పురుబహుసనోతీతిపురుషః । సకారస్య షకారాదేశః । సర్వపరిపూర్ణత్వాత్పురుషః
పుండరీకాక్ష ఇతిచోక్తం-సహస్రాక్షః సహస్రాణి అక్షీణి నేత్రాణియస్యసః । స
హస్రాక్షః అనేకవక్త్రనయనమిత్యాదికముక్తం, సహస్రపాత్ . సహస్రాణి పాదా
యస్యసః॥ అనంతోపారానంతశ్రోత్రానంతపాదవాన్ శ్రీమన్నారాయణ ఇత్యర్థఃసభూమిం
విశ్వతోవృత్వాఅత్య తిష్ఠద్దశాంగులమితిభూమిం-భూలోకంసః నారాయణః విశ్వతః
సర్వతోవృత్వా వ్యాప్యభూమిరుపలక్షణోదివ్య మానచతుర్దశలోకాన్ వ్యాప్యస్థిత
ఇత్యర్థః । అత్యతిష్ఠద్దశాంగులం-పంచాశత్కోటి యోజనపరిమిత బ్రహ్మాండం అత్య
తిష్ఠత్ । అతిక్రమితవాన్ । ఏతత్సర్వం ప్రపంచంతస్యనారాయణస్య దశాంగుళి పరి
మితమిత్యర్థః॥ అతిక్రమ్యస్థిత వానిత్యర్థః-పాద్మే-భువనకోశాధ్యాయే॥ భూమేశ్చ
బహిర్బ్రహ్మలోకస్య చాంతరాళంసముద్వద। యోజనానామనంతత్వాద్దశాంగుళమిదం వి
దురితి॥సహస్రశీర్షత్వ సహస్రాక్షత్వ సహస్రచరణత్వాది విశిష్టోభగవాన్నారయణః
పంచాశత్కోటి యోజనపరిమితబ్రహ్మాండం సర్వమతి క్రమ్యస్థిత ఇతిగమ్యతే"॥
(పు. ౨౪.)

3. ఋగ్వేదవిద్యారణ్యభాష్యము॥ "సహస్ర శీర్షేతిపాదపంచకం షష్ఠం

సూక్తం॥ నారాయణో నామర్షిరంత్యా త్రిష్టుప్ శిష్టా అనుష్టుభః । అవ్యక్తమహదాది విలక్షణశ్చేతనోయః పురుషః । వే. సూ-౧-౪-౧ । పురుషాన్న పరంకించిత్ కా-ఉ-౩-౧౧ । ఇత్యాది శ్రుతిషు ప్రసిద్ధః । సదేవతాతథాచానుక్రాంతం । సహస్రశీర్షాషోడశ నారాయణః పౌరుషమానుష్టుభం త్రిష్టుబంతంత్వితి । గతో వినియోగః॥ సర్వప్రాణిసమష్టిరూపో బ్రహ్మాండదేహో విరాడాఖ్యోయః పురుషః సోఽయం సహస్రశీర్షా । సహస్రశబ్దస్యోపలక్షణత్వాదనంతైః శిరోభిర్యుక్త ఇత్యర్థః । యానిసర్వప్రాణినాం శిరాంసితానిసర్వాణితద్దేహాంతః పాతిత్వా త్తదీయాన్యేవేతి సహస్రశీర్షత్వం । ఏవం సహస్రాక్షత్వం సహస్రపాదత్వంచ। సపురుషో భూమిం బ్రహ్మాండగోలకరూపాం సర్వతః॥ సర్వతో వృత్వా పరివేష్ట్య దశాంగులం దశాంగులపరిమితం దేశమత్యతిష్ఠత్ । అతిక్రమ్యవ్యవస్థితః । దశాంగులమిత్యుపలక్షణం బ్రహ్మాండాద్బహిరపి సర్వతో వ్యాప్యావస్థితఇత్యర్థః॥"

౪. ఋగ్వేదమధ్వభాష్యము॥ "సాకర్మహత్తత్త్వోత్పాదక అఖండిత సర్వదేహి దేహస్థిత పురుషనామకమూర్తి శ్రియస్యమహిమా కథ్యతే అస్మిన్ సూక్తే। తత్ర బ్రహ్మణాహరిం ప్రతిమానస యజ్ఞకరణ ప్రకారస్సకలసృష్టి ప్రకారో దేవానాం జ్ఞానకర్మ యజ్ఞాభ్యాం కృతనారాయణ పూజాప్రకారశ్చ మోక్షప్రాప్తి ప్రకారశ్చేత్యేతత్సర్వం ప్రతిపాద్యతే॥ పురుషః పూర్ణష్షడ్గుణః । నారాయణః; అనంతశిర ఆద్యవయవత్వాత్సహస్రశీర్షాదిః । సః । అనంతశిర ఆదిమత్త్వేన ప్రసిద్ధః పురుషః । భూమిం భూమ్యుపలక్షిత బ్రహ్మాండం తత్సహిత బ్రహ్మాదిచేతనవర్గం । విశ్వతః । సర్వకాలేషు । వృత్వావ్యాప్య । దశాఙ్గులం ప్రాదేశమాత్రం బ్రహ్మాది జీవహృదయం । అత్యతిష్ఠత్ అన్తర్నియామకతయా సర్వాతిశయత్వేనతస్థౌ"

౫. శుక్లయజుర్వేద మహీధర భాష్యము॥ "రమాకాన్తం గిరంనత్వా పౌరుష్యం శివమంబికాం । ఏకత్రింశోఽధ్యాయో వేదదీపో వితన్యతే॥ కాత్యా-నియుక్తాన్ బ్రహ్మభిష్టౌతి హోతృవదనువాకేన సహస్రశీర్షేతి । అస్యార్థః । నియుక్తాన్ బ్రాహ్మణమిత్యాది పశూన్ సహస్రశీర్షేత్యనువాకేనషోడశర్చేన బ్రహ్మాస్తౌతి । హోతృవదితిత్రిః ప్రథమాం త్రిరుత్తమామిత్యాద్యుక్త ప్రకారేణేత్యర్థః । కా. తైత్తిరీతవ్యాస్తే సమారోహ్య తేష్వగ్నీ సూర్యముపస్థాయాధ్యక్షః సమ్భృత ఇత్యనువాకేన నానపేక్షమాణో అరణ్యంగత్వావ ప్రత్యవేయాద్గ్రామేవా నివసన్నగ్నీః । తైత్తిరీయకే ఉదవసానీయేష్టిః తదన్తే అయంతే యోనిరిత్యగ్నీ ఆత్మని సమారోప్య తదుపాస్త్రీణమాస్యే ప్రవేశ్యాధ్యక్షః సమ్భృత ఇతి । మధ్యే చేనానువాకేన సూర్యముపస్థాయ పశ్చాత్ప్రవేశ్య పవంగత్వా గ్రామంనాగచ్ఛేత్ । నానప్రస్థోభవేదిత్యర్థః । యద్వా

గ్రామమేవన్తు మిచ్ఛేత్ అరణ్యోరగ్నీ సమారోప్యారణీ ప్రస్థానానన్తరం గ్రామేగ త్వాయజ్ఞాన్కుర్యాదితి సూత్రార్థః॥ అథమన్త్రార్థః। నారాయణపురుషదృష్టా జగద్బీజపురుషదేవత్యాః షోడశర్చః పఞ్చదశానుష్టుభః షోడశీత్రిష్టుప్। బ్రహ్మణె బ్రాహ్మణమిత్యాద్యాః పురుషమేధరూపస్య పరమాత్మనో అవయవాః పూర్వాధ్యా యేన్తె ప్రోక్తాస్తేషామవయవీ పురుషాత్రిస్తూయతే। అవ్యక్తమహదాదివిలక్షణ శ్చే తనోయః పురుషః పురుషాన్నపరం కిఞ్చిత్యాది శ్రుతిషుప్రసిద్ధః। సర్వప్రాణి సమ ష్టిరూపో బ్రహ్మాండదేహో విరాడాఖ్యోఅస్తి। కీదృశః సహస్రశీర్షా సహస్ర శబ్దో బహుత్వవాచీ। సంఖ్యావాచకత్వే సహస్రాక్ష ఇతివిరోధప్రసక్తేర్ నేత్రం సహస్రద్వయమేవభావ్యం। తతః సహస్రమసంఖ్యానిశీర్షాణి శిరాంసియస్యసః శీర్షాం ఛన్దసీతిశిరః శబ్దస్య శీర్షన్నాదేశః శిరోగ్రహణం సర్వావయవోపలక్షణం। యా ని సర్వప్రాణినాం శిరాంసితాని సర్వాణి తద్దేహాన్తః పాతిత్వాత్తస్యైవేతి సహస్ర శీర్షత్వం। ఏవమగ్రేఽపి। సహస్రాక్షః సహస్రమక్షీణియస్యసః అక్షిగ్రహణం సర్వజ్ఞానేన్ద్రియోపలక్షణమ్। సహస్రపాత్ సహస్రంపాదాయస్య సంఖ్యాసుపూ ర్వస్యేతి పాదస్యాన్త్యలోపః పాదగ్రహణం కర్మేన్ద్రియోపలక్షణం। సః పురుషో భూమిం బ్రహ్మాండలోకరూపాం సర్వతః తిర్యక్ ఊర్ధ్వమధశ్చస్పృత్వా వ్యాప్య స్పృశోఽగి వాన్యాప్తికర్మాయద్వా భూమిశబ్దో భూతోపలక్షకః పఞ్చభూతాని వ్యాప్యదశాఙ్గుల పరిమితం దేశమత్యతిష్ఠత్ అతిక్రమ్యావస్థితః। దశాఙ్గులమిత్యుపల క్షణమ్ బ్రహ్మాండాద్బహిరపి సర్వతోవ్యాప్యావస్థిత ఇత్యర్థః। యద్వానాభేః స కాశాద్దశాఙ్గులమతిక్రమ్యహృదిస్థితః నాభిత ఇతికుతోలభ్య తేకతమఆత్మేత్యుపక్రమ్య సోఽయం విజ్ఞానమయః ప్రాణేషుహృద్యన్తర్జ్యోతిరితి శ్రుతేఃవిజ్ఞానాత్మనో హృ ద్యవస్థానం కర్మఫలోపభోగాయ అన్తర్యామిణోనియన్తృత్వేన తదుక్తం ద్వాసుప ర్ణా సయుజాసఖాయా సమానంవృక్షంపరిషస్వజాతే తయోరన్యః పిప్పలంస్వాద్వ త్త్యనశ్నన్నన్యో అభిచాకశీతిఇతి॥ సపురుషోఽగ్రే దేవతాతథాచశ్రుతిః ఇమేవై లోకాః పూరయమేవపూరుషోయోఽయం పవతే సోఽస్యాంపురిశేతే తస్మాత్పు రుష ఇతి"॥ (౩.౧, ౧)

౬. శుక్లయజుర్వేద దయానందభాష్యము॥ "(సహస్రశీర్షా) అత్రమన్త్రే పు రుష ఇతిపదంవిశేష్యమస్తి సహస్రశీర్షేత్యాదీని విశేషణానిచ అత్రపురుషశబ్దార్థేప్ర మాణాని॥ పురుషంపురిశయ ఇత్యాచక్షీరన్। ని. అ. ౧. ఖం. ౧౩॥ (పురి) పురిసంసారే శేతే సర్వమభివ్యాప్యవర్తతే సపురుషః పరమేశ్వరః పురుషః పురుసాదః పురిశయః పూరయతేర్వా పూరయత్యన్తరిత్యన్తర పురుషమభిప్రేత్య యస్మాత్పరం నాపర

మన్తికించిద్యస్మాన్నాణీయోనజ్యాయో౽స్తికించిత్ ॥వృక్ష ఇవ స్తబ్ధోదివి తిష్ఠత్యేకస్తేనే దం పూర్ణంపురుషేణ సర్వమిత్యపినిగమోభవతి । ని. (అ. ౨. ఖం ౩.) (పురుషః) పురిసర్వస్మిన్సంసారే౽భివ్యాప్య సీదతిపర్తీతి ఇతి (పూరయతేర్వా) యఃస్వయం పరమేశ్వరఇదం సర్వంజగత్స్వస్వరూపేణాపూరయతి వ్యాప్నోతి తస్మాత్సపురుషః। యోజీవస్యాప్యన్తర్బహిశ్చాభివ్యాప్యపూరయతి తిష్ఠతి సపురుషః తమన్తర పురుషమన్తర్యామిణం పరమేశ్వర మభిప్రేత్యాయ మృక్ప్రవృత్తాస్తి (యస్మాత్పరం) యస్మాత్పూర్ణాత్పరమేశ్వరాత్పురుషాఖ్యాత్పరం ప్రకృష్టముత్తమం కించిదపి వస్తు నాస్త్యేవపూర్వంవా (నాపరమస్తి) యస్మాదపరమర్వాచీనం తత్తుల్యముత్తమం వాకించిద పి నాస్త్యేవ । తథాయస్మాదణీయః సూక్ష్మం జ్యాయఃస్థూలం మహద్వాకించిదపి ద్రవ్యంనాభూతం నభవతి నైవచ భవిష్యతీత్యవధేయం । యస్స్తబ్ధోనిష్కంపః సర్వస్యాస్థిరతాంకుర్వన్ సన్ స్థిరో౽స్తి । క ఇవ (వృక్ష ఇవ) యథావృక్షః శాఖాపత్ర పుష్ప ఫలాదికంధారయన్ తిష్ఠతి । తథైవపృథివీ సూర్యాదికం సర్వంజగద్ధారయన్పరమేశ్వరో౽భి వ్యాప్యస్థితో౽స్తీతి యఏకో౽ద్వితీయో౽స్తి నాస్యకశ్చిత్సజాతీయో విజాతీయోవా ద్వితీయ ఈశ్వరో౽స్తీతి । తేనపురుషేణ పరమాత్మనాయత ఇదంసర్వంజగత్ పూర్ణంకృతమస్తితస్మాత్పురుషః పరమేశ్వర ఏవోచ్యతే । ఇత్యయంమన్త్రోనిగమో నిగమనంపరం ప్రమాణం భవతీతి వేదితవ్యం । సర్వంవై సహస్రం సర్వస్యదాతేత్యాది. శ. కాం. ౭. అ. ౫॥ (సర్వం) సర్వమిదం జగత్సహస్రనామకమస్తీతి విజ్ఞేయం । (సహస్రశీ) సహస్రాణ్యసంఖ్యాతాన్యస్మదాదీనాం శిరాంసి యస్మిన్పూర్ణే పురుషేపరమాత్మని సహస్రశీర్షా పురుషః (సహస్రాక్షః.) అస్మదాదీనాం సహస్రాణ్యక్షీణ్యస్మిన్ ఏవమేవసహస్రాణ్య సంఖ్యాతాఃపాదాశ్చయస్మిన్నన్తర్గతాస సహస్రాక్షః సహస్రపాచ్చ (భూమిగ్ంసర్వతస్పృత్వా) సపురుషః పరమేశ్వరః సర్వతః సర్వేభ్యోభూతేభ్యోన్తర్దేశేభ్యోభూమిరితి) భూతానాముపలక్షణంభూమిముపలక్ష్యపృథివీపర్యన్తం సర్వంజగత్స్పృత్వాభి వ్యాప్యవర్తతే। (అత్య) దశాఙ్గులమితి బ్రహ్మాండహృదయోపలక్షణం । అఙ్గులమిత్యవయవోపలక్షణేన మితస్య జగతో౽తిరిక్తోభవతి పఞ్చస్థూలభూతాని పఞ్చసూక్ష్మాణిచైతదుభయంమిలిత్వా దశావయవాఖ్యంసకలంజగదస్తి । అన్యచ్చ । పఞ్చప్రాణాఃసేన్ద్రియం చతుష్కంతఃకరణం దశమోజీవశ్చ ఏవమేవాన్యదపి జీవస్యహృదయం దశాఙ్గులపరిమితంచ గృహీయంగృహ్యతే । ఏతత్త్రయంవ్యాప్యాస్యావస్థితౌ ఏతస్మాత్తయా దృహీరపి వ్యాప్తస్సన్నవస్థితః । అర్థాద్బహిరన్తశ్చ పూర్ణో భూత్వాపరమేశ్వరో౽వతిష్ఠత ఇతి వేద్యం" ॥

పురుషసూక్తమ్.

ద్వితీయాఋక్.

ఋషిః నారాయణః ఛన్దః అనుష్టుప్.

మం ॥ ౨॥ పురుష ఏవేదగ్ంసర్వమ్ । యద్భూతంయచ్చభవ్యమ్।
ఉతామృతత్వస్యేశానః । యదన్నేనాతిరోహతి॥

౨॥ యత్ = ఏకారణమువలన. అన్నేన = అన్నహేతుకమగు జగత్తుతో (అనగా అన్నముచేజీవించెడిజగత్తుకంటె) అతి+రోహతి = అతిక్రమించుచున్నాడో (ఆకారణమువలన) భూతం = అతీతమయిన, యత్ = ఏజగత్తు (కలదో) చ = వర్తమానకాలీనమగు, (ఏజగత్తుగలదో) ఇదం+సర్వం = ఈ సమస్తమయిన జగత్తును, పురుషఏవ = భగవంతుడె (నిర్మించుచున్నాడు) ఉత = మరియు, అమృతత్వస్య = మోక్షమునకు, ఈశానః = స్వామి (యగుచున్నాడు)॥

తా॥ ఏహేతువచే భగవంతుడు జగదతీతుడయ్యుంచున్నాడో ఆహేతువచేనా భగవంతుడేసర్వజగత్స్రష్టయును, మోక్షస్వామియునని తెలియందగును॥

౧. యా॥అ॥విద్యా॥భా॥ «అథద్వితీయమాహ,, పురుషఏవేదగ్ం-యదన్నేనాతిరోహతి. ఇతి । 'యద్భూతం అతీతంజగత్, 'యచ్చభవ్యం, భవిష్యజ్జగత్, యదపి ఇదం,వర్తమానంజగత్, తత్ 'సర్వం, పురుషఏవ' యథాఽస్మిన్-కల్పేవర్తమానాః ప్రాణిదేహాః సర్వేఽపి విరాట్పురుష స్యావయవాః, తథాఏవాతీతానాగతయోరపి కల్పయోర్ద్రష్టవ్యం । 'ఉత, అపి,చ,'అమృతత్వస్య, దేవత్వస్య అయం 'ఈశానః' స్వామీ యస్మాత్ కారణాత్' 'అన్నేన, ప్రాణినాం భోగ్యేనాన్నేన నిమిత్తభూతేన, 'అతిరోహతి, 'స్వకీయకారణావస్థామతిక్రమ్య పరిదృశ్యమానం జగదవస్థాం ప్రాప్నోతి తస్మాత్ప్రాణినాం కర్మఫలభోగాయ జగదవస్థాస్వీకారాత్ నేదంతస్య వస్తుత్వమిత్యర్థః,,॥ (పు: 3౭)

౨. యా॥ రా॥భా॥ « ఏవంసర్వదేశవ్యాప్తస్య మహిమాయకాలతోవ్యాప్తిం ద్వితీయాఋగ్వదతి-పురుషఏవేదమితి-యదిదంవర్తమానం కార్యజాతమస్తి తత్సర్వం పురుషఏవ- సర్వస్యాపికార్యవర్గస్య శ్రీమన్నారాయణ శరీరత్వాత్ శరీరశరీరిణోరభేదాధ్యవసాయః కృశోదేవో మనుష్య ఇత్యాదివత్॥ యద్భూతం యచ్చభవ్యం । భూతభవిష్యద్వర్తమానకాలేషు విద్యమానం సర్వమిదంజగత్-పురుషఏవ-నారాయణ ఏవ॥నారాయణం॥యాదమదాత్॥పురుషః పురస్తాదవతిష్ఠతే । సఏవభూతంభవ్యంచ

భవచ్ఛాపియుధిష్ఠిరేతి॥ ఉత-కించ-అమృతత్వస్య-ఆశ్రితజన ప్రదేయమోక్షస్య-ఈశానః-దాతేత్యర్థః-అమృతంమోక్షదవాన్నె ఇతినిఘంటుః-యత్ చిదచిత్కార్యజాతమస్తి-తద్-అన్నేన అత్తుమర్హేణాన్నేన అతిరోహతి-తిరోహితంభవతి యథాతథా కరోతి-రక్షతీత్యర్థః,,॥

3. ఋ॥ విద్యా॥భా॥ “ యదిదంవర్తమానం జగత్తత్సర్వం పురుషఏవ। యచ్చభూతమతీతం జగద్యచ్చభవ్యంభవిష్యజ్జగత్ తదపిపురుషఏవ। యథాస్మిన్కల్పేవర్తమానాః ప్రాణిదేహాఃసర్వేఽపి విరాట్ పురుషస్యావయవాస్తథైవాతీతాగామినోరపి కల్పయోర్ద్రష్టవ్య మిత్యభిప్రాయః। ఉతాపిచ। అమృతత్వస్య దేవత్వస్యాయమీశానఃస్వామీ।యద్యస్మాత్కారణా దన్నేనప్రాణినాంభోగ్యేనాన్నేననిమిత్తభూతేనా తిరోహతిస్వకీయాం కారణావస్థామతిక్రమ్య పరిదృశ్యమానాం జగదవస్థాం ప్రాప్నోతి తస్మాత్ప్రాణినాం కర్మఫలభోగాయజగదవస్థాస్వీకారాన్నేదం తస్యవస్తుతత్వ మిత్యర్థః,,॥

౪. ఋ॥ మన్వ॥భా॥“భూతమతీతంయత్ -భవ్యంభావియత్ -చశబ్దాద్విద్యమానంయత్।తదిదంసర్వంజగత్। పురుషఏవ-పురుషేశ్వరఃఏకం-నకేవలంసంసారివర్గం కింత్వమృతత్వస్యేత ముక్తవర్గస్యాపిఈశానః।ముక్తవర్గంవిశినష్టియదితి-యన్ముక్తజాతం అన్నేనఅన్నంమరణాది ధర్మోపపన్నం సంసారిజాతం-అతిరోహతి-అతివర్తతే”॥

౫. శుక్లయ॥మహీ॥భా॥“యత్ ఇదంవర్తమానంజగత్ తత్సర్వంపురుషఏవయత్ భూతమతీతం జగత్ యచ్చభావ్యం భవిష్యంజగత్ తదపిపురుషఏవ యథాస్మిన్కల్పే వర్తమానాః ప్రాణిదేహాః సర్వేఽపి విరాట్ పురుషస్యావయవాః తథైవాతీతాగామినోరపి కల్పయోర్ద్రష్టవ్యమితిభావః।ఉతాపిచ అమృతత్వస్య దేవత్వస్య ఈశానః స్వామీసపురుషః యత్ యస్మాత్ అన్నేన ప్రాణినాం భోగ్యేనాన్నేన ఫలేననిమిత్తభూతేనాతిరోహతి స్వయంకారణావస్థా మతిక్రమ్య పరిదృశ్యమానాంజగదవస్థాం ప్రాప్నోతి తస్మాత్పురుషఏవ। ప్రాణినాం కర్మఫలభోగాయ జగదవస్థా స్వీకారాన్నేదం తస్యవస్తుతత్వమిత్యర్థః యద్వాసర్వం పురుషశ్చేత్తర్హి పరిణామినాత్యాశత్స్యాహా అమృతత్వస్యామరణ ధర్మత్వస్యేశానః ముక్తేరీశః యోహిమోక్షస్యేశో నాసౌ ప్రియతఇత్యర్థః।కిఞ్చయత్ జీవజాతమన్నేనాతిరోహతి ఉత్పద్యతే తస్యసర్వస్య ఈశానః బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తో భూతగ్రామ ఉక్తః తస్యాన్నేనైవస్థితేః ఇత్యన్న దానాద్ధితేనా ఉపజీవ్యశ్రుతేః,,॥ (౩౧. ౨)

౬. శుక్లయ॥దయా॥భా॥ "(పురుషఏవ) ఏతద్విశేషణయుక్తః పురుషః పరమేశ్వరః (యద్భూతం) యజ్జగదుత్పన్నమభూత్ యద్భావ్యముత్పత్స్యమానంచ కాలాద్వర్తమానంచ తత్త్రికాలస్థం సర్వవిశ్వం పురుషఏవ కృతవానస్తి నాన్యః । నైవాతోఽపరః కశ్చిజ్జగద్రచయితాస్తీతి నిశ్చేతవ్యం । ఉతాపిసఏవేశాన ఈషణశీలఃసర్వస్యేశ్వరోఽమృతత్వస్య మోక్షభావస్య స్వామీదాతాస్తి । నైవైతద్దానేకస్యాప్యన్యస్య సామర్థ్యమస్తీతి । పురుషోయద్యస్మాదన్నేన పృథివ్యాదినాజగతా సహాతిరోహతి వ్యతిరిక్తస్సన్ జన్మాదిరహితోఽస్తి । తస్మాత్స్వయమజః సన్ సర్వం జనయతి స్వసామర్థ్యాదికారణాత్కార్యం జగదుత్పాదయతి । నాస్యాదికారణం కించిదస్తికించ సర్వస్యాది నిమిత్తకారణం పురుషఏవాస్తీతి వేద్యమ్,,॥

తృతీయాఋుక్

ఋషిః నారాయణః ఛన్దః అనుష్టుప్,

మ ॥3॥ ఏతావానస్యమహిమా । అతోజ్యాయాగ్ంశ్చపూరుషః ।
పాదోఽస్యవిశ్వాభూతాని । త్రిపాదస్యామృతన్దివి॥

అ॥ అస్య = ఈభగవంతునియొక్క, మహిమా = సామర్థ్యము, ఏతావాన్ = ఈపూర్వోక్తప్రకారముయినది.చ = మరియు, పురుషః = భగవంతుడు, అతః = ఈపూర్వోక్తప్రకారముకంటె, జ్యాయాన్ = అధికుడు,విశ్వా = సమస్తమయిన, భూతాని = ప్రాణులు, అస్య = ఈభగవంతునియొక్క, పాదః = తురీయాంశము ఆధారముగాగలవి, అస్య = ఈభగవంతునియొక్క, త్రిపాత్ = అంశత్రయము, అమృతం = నాశనరహితముయినయంశం, దివి = స్వప్రకాశమునం దుంమన్నది॥

తా॥ ఈసర్వజగత్తు భగవంతునిలో నేకదేశమునందుంమన్నది । భగవంతునియొక్క మూడుభాగములు జగదతీతములయి ప్రకాశించుచున్నవి॥

య॥ అ॥ విద్యా॥భా॥ "అథతృతీయామహ । ఏతావానస్య+త్రిపాదస్యామృతందివి. ఇతి ! అతీతానాగత వర్తమానరూపం జగద్యావదస్తి,ఏతావాన్,సర్వోఽపి, అస్య, పురుషస్య, మహిమా, । స్వకీయసామర్థ్యవిశేషః, నతుతస్యవాస్తవం స్వరూపం వాస్తవ స్తుపురుషః అతః, మహిమ్నోఽపి, జ్యాయాన్, అతిశయేనాధికః, ఏతచ్చస్పష్టీక్రియతే॥విశ్వాభూతాని' కాలత్రయవర్తీనిప్రాణిజాతాని, అస్య, పురుషస్య, పాదః, చతుర్థోఽంశః । అస్య, అవశిష్టం త్రిపాత్ స్వరూపం, అమృతమ్,వినాశరహితం సత్, 'దివి, ద్యోతనాత్మకే స్వప్రకాశరూపే, అవతిష్ఠతే । యద్యపి సత్యంజ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేత్యామ్నాతస్య పరబ్రహ్మణఇయత్తాయా అభావాత్ అంశ

శచతుష్టయంవనిరూపయితుం శక్యంతథాపి జగదిదం బ్రహ్మస్వరూపాపేక్షయాఽల్పమితి వివక్షితత్వాత్ పాదత్వోపన్యాసః,,॥ (భ, 3—౧౨)

యః॥ రామా॥ భా॥ "పూర్వోక్తఋగ్ద్వయోక్తమర్థం తృతీయాఋగాహ॥ ఏతావానస్యేతి. అస్యత్రిరాత్రి స్థితాని యద్ధనారాయణస్య మహిమావిభావః-ఏతావాన్-పూర్వఋగ్ద్వయోక్తఏవ. అతః అయం పరమపురుషః జ్యాయాన్-సర్వాధిక ఇత్యర్థః। అస్యజ్యాయస్త్వమేవాహపాదోస్యేతి. విశ్వాభూతాని అనంతకోటి బ్రహ్మాండ ప్రపంచః అస్య నారాయణస్యపాదః. ఏకాంశః పాదశబ్దో అంశార్థకః. అతఏవ ఏతత్సర్వ చేతనాచేతన ప్రపంచ ఏకపాద్విభూతిరితి శ్రీవైష్ణవలోక ప్రసిద్ధిః దివిస్వప్రకాశే పరమపదేత్రిపాత్. అమృతం-అమృతపదోపభోగ్యం అంశత్రయమస్తి-నిత్యవిభూతావితి శేషః. అతఏవ ఏతాం త్రిపాద్విభూతిమితి శ్రీవైష్ణవాః వదంతి॥ ద్యుశబ్దః పరమవ్యోమ్ని స్వర్గేవియతి కథ్యత ఇతినిఘంటుః॥ విష్ణోః కలామాత్రేమ భూజ్జగదేతచ్చరాచరం। మహాశంకోస్య దేవస్య పరమవ్యోమ్ని భాసత ఇతి,,॥

ఋ॥ విద్యా॥ భా॥ "అతీతానాగతవర్తమానరూపం జగద్యావదస్తి ఏతావాన్సర్వోఽప్యస్య పురుషస్య మహిమా। స్వకీయసామర్థ్య విశేషః-పరుతస్య వాస్తవస్వరూపం। వాస్తవస్తుపురుషోఽతో మహిమ్నోపిజ్యాయాన్। అతిశయేనాధికః। ఏతచ్చోభయం స్పష్టీక్రియతే। అస్య పురుషస్య విశ్వాసర్వాణి భూతాని కాలత్రయవర్తీని ప్రాణిజాతానిపాదః చతుర్థోఽంశః। అస్య పురుషస్యావశిష్టం త్రిపాత్స్వరూపమమృతం వినాశరహితం సద్దివిద్యోతనాత్మకే స్వప్రకాశ స్వరూపే వ్యవతిష్ఠత ఇతి శేషః। యద్యపి సత్యం జ్ఞానమనంతం బ్రహ్మేత్యామ్నాతస్య పరబ్రహ్మణఇయత్తా భావాత్పాదచతుష్టయం నిరూపయితుం మశక్యం తథాపి జగదిదం బ్రహ్మస్వరూపాపేక్షయాల్పమితి వివక్షితత్వా త్పాదత్వోపన్యాసః,,॥

ఋ॥ మన్వ॥ భా॥ " అస్యపురుషస్య మహిమా। ఏతావానుక్తః। అతఉక్తాత్ జ్యాయాంశ్చ అధిమహిమాపే తశ్చపురుషః। తమధికమహిమానమాహపాదఇతి। విశ్వాభూతానిసర్వే బ్రహ్మాదయోజీవాః। అస్య పురుషస్య పాదః ప్రతిబింబాస్సంతోంశిన్యాంశాః। అస్య పురుషస్య అమృతం నిత్యముక్తంత్రిపాత్ స్వరూపాంశత్రయం దివిశ్వేతద్వీపానంతాసన వైకుంఠస్థానేషు వర్తత ఇతిశేషః॥

శుక్లయజు॥ మహీ॥భా॥ "అతీతానాగత వర్తమానకాలసంబద్ధం జగద్యావదస్తి ఏతావాన్సర్వోపి అస్య పురుషస్య మహిమా।స్వకీయ సామర్థ్య విశేషోవిభూతిః। నతువాస్తవం స్వరూపం వాస్తవపురుషస్తు అతః అస్మాన్ మహిమ్నోజగజ్జాలాత్ జ్యాయాంశ్చ। అతిశయేనాధికః। ఏతదుభయం స్పష్టీక్రియతే। అస్య పురుషస్య విశ్వాసర్వాణి భూతాని కాలత్రయవర్తీని ప్రాణిజాతాని పాదః చతుర్థాంశః। అ

పురుషస్య అవశిష్టం త్రిపాత్ స్వరూపం అమృతం వినాశరహితం తద్దివిద్యోతనాత్మ కే స్వప్రకాశే స్వరూపే౽వతిష్ఠత ఇతిశేషః । యద్యపి సత్యం జ్ఞానమనంతం బ్రహ్మేత్యామ్నాతస్య పరబ్రహ్మణ ఇయత్తాయా అభావాత్ పాదచతుష్టయం నిరూపయితుమశక్యం । తథాపిజగదిదం బ్రహ్మస్వరూపాపేక్షయా అల్పమితి వివక్షితత్వాత్ పాదత్వోపన్యాసః,,॥ (౩౧, ౩.)

శుక్ల యజుర్వేదయాజ్ఞికభా॥ (ఏతావానస్య) "అస్య పురుషస్యభూతభవిష్యద్వర్తమాన స్థాయావాన్సం సారోస్తి తావాన్ మహిమాదితవ్యః । ఏతావానస్యమహిమాస్తిచేత్తర్హి తస్యమహిమ్నః పరిచ్ఛేదఇయత్తాజాతేతిగమ్యతే।అత్రభూతేఅతో జ్యాయాంశ్చ పురుషః।నైతావన్మాత్రఏవమహిమేతికింతర్హి అతోప్యధికతమోమహిమానంతస్తస్యాస్తీతిగమ్యతే।అతాహ(పాదోస్య) అస్యఅనంతసామర్థ్యస్యఈశ్వరస్యవిశ్వావిశ్వానిప్రకృత్యాది పృథివీ పర్యన్తాని సర్వాణి భూతాన్యేకః పాదోఅస్తి। ఏకస్మిన్నేకాంశే సర్వం విశ్వంవర్తతే। (త్రిపాదస్య) అస్యదివిద్యోతనాత్మకే స్వస్వరూపే అమృతం మోక్షసుఖమస్తి తథా అస్యదివిద్యోతకే సంసారే త్రిపాజ్జగదస్తి।ప్రకాశ్యమానం జగదేకగుణమస్తి।ప్రకాశకంచ తస్మాత్ త్రిగుణమితి స్వయంచ మోక్షస్వరూపః సర్వాధిష్ఠాతా సర్వోపాస్య స్సర్వానందః సర్వప్రకాశకో అస్తి,,॥

చతుర్థీ ఋక్.

ఋషిః నారాయణః-ఛన్దః అనుష్టుప్.

మం ॥ ౪ ॥ త్రిపాదూర్ధ్వ ఉదైత్పురుషః। పాదోస్యేహాభవాత్పునః।
తతోవిష్వఙ్వ్యక్రామత్ । సాశనానశనే అభి॥

అ॥ త్రిపాత్ = అంశత్రయవిశిష్టుడగు, పురుషః = భగవంతుడు, ఊర్ధ్వః = జగదతిరిక్తుడయి, ఉదైత్ = వ్యాపించుచున్నాడు । అస్య = ఈ భగవంతునియొక్క, పాదః = నాలుగవఅంశము, ఇహ = ఈజగత్తు విషయమయి, భవాత్ = పరివర్తించెను, పునః = తిరిగి, తతః = అనంతరము, విష్వక్ = అనేక ప్రకారములుగలవాడై, సాశనానశనే + అభి = చేతనాచేతనముల నుద్దేశించి, వి + అక్రామత్ = వ్యాపించెను॥

తా॥ భగవత్సంబంధము స్వల్పాంశము సర్వజగత్తు కాధారమయి పరివర్తించి యుండకం టె త్రిగుణాధికమగు, అంశము స్వప్రకాశాత్మక మయ్యుంచున్నది. గావున అగమ్య మహిమగలవాడని గ్రహించందగును॥

యజు॥ఉ॥ విద్యా॥భా॥ "అథచతుర్థీమాహ॥ త్రిపాదూర్ధ్వఉదైత్ పురుషః-సాశనానశనే అభి,, ఇతి । సోయం 'త్రిపాత్' పురుషః, సంసార స్పర్శరహిత బహులస్వ

రూపః । సోఽయం 'ఊర్ధ్వ ఉదైత్' అస్మాదజ్ఞానకార్యాత్ సంసారాద్బహిర్భూతస్సన్ అత్రత్యైర్గుణదోషైరస్పృష్టః ఉత్కర్షేణ స్థితవాన్ । తస్యాయం 'పాదః, లేశః, సోఽయం 'ఇహ' మాయాయాం, 'పునరాభవత్' సృష్టిసంహారాభ్యాం పునః పునరాగచ్ఛతి । అస్య సర్వస్య జగతః పరమాత్మాంశత్వం భగవతాప్యుక్తం విష్టభ్యాహ మిదంకృత్స్నమేకాంశేన స్థితో జగదితి । 'తతః, మాయయా అగత్యానన్తరం, 'విష్వఙ్, దేవతిర్యగాదిరూపో వివిధః సన్, 'వ్యక్రామత్', వ్యాప్తవాన్ । కిం కృత్వా । 'సాశనానశనే, 'అభి,, లక్ష్య సాశనం భోజనాదివ్యవహారోపేతం చేతనం ప్రాణిజాతం అనశనం తద్రహితమచేతనం గిరినద్యాదికం తదుభయం యథాస్యాత్ తథా స్వయమేవంవిధో భూత్వా వ్యాప్తవానిత్యర్థః॥,, (పు. ౩౨౭.)

య॥ రామా॥ భా॥ '' త్రిపాదితి-పురుషః త్రిపాద్విభూతిలోకస్థ పరవాసుదేవః పరమపురుషః-త్రిపాత్-సంకర్షణానిరుద్ధ ప్రద్యుమ్నరూపః. ప్రకృతిమండలాదుపరిభాగస్థస్సన్-ఉదైత్ ఇణ్ గతావితిధాతుః యోగశ్శబ్దార్థకాజ్ఞానార్థకాః-సర్వప్రపంచ సృష్ట్యాది విషయకజ్ఞానవాన్ సన్ స్థిత ఇత్యర్థః-అనంతకోటి బ్రహ్మాండరక్షణాది విషయక సంకల్పమకరోదితియావత్ ॥అస్య పరవాసుదేవస్య పాదః ఏకాంశభూతః-అనిరుద్ధ స్వామీ-ఇహ-లీలావిభూతౌ వైకుంఠక్షీరాబ్ధి శ్వేతద్వీపాదిషు అయోధ్యాద్వారకాది నగరేషు చ అభవాత్-అభవత్-దీర్ఘశ్ఛాందసః-ఆశ్రితరక్షణార్థమవతీర్ణ ఇత్యర్థః-తతః అనంతరం. అవతీర్య విష్వఙ్ వ్యక్రామత్. సమంతాదాశ్రిత రక్షణాది విషయక వ్యాపారమకరోత్-క్రియుపాదవిక్షేపే-సాశనానశనే అభి-సాశనః చేతనవర్గః అనశనమచేతనజాతం సర్వమభి ఉద్దిశ్య-వ్యాపారమకరోదితయావత్ ॥,,

ఋ॥ విద్యా ॥భా। "యోఽయం త్రిపాత్పురుషః సంసారరహితో బ్రహ్మస్వరూపః । సోఽయమూర్ధ్వ ఉదైత్-అస్మాత్ అజ్ఞానకార్యాత్ సంసారాద్బహిర్భూతోఽత్రత్యైర్గుణ దోషైరస్పృష్ట ఉత్కర్షేణ స్థితవాన్। తస్యాస్య సోఽయం పాదో లేశః సోఽయమిహమాయాయాం పునరభవత్ । సృష్టిసంహారాభ్యాం పునః పునరాగచ్ఛతి । అస్య సర్వస్య జగతః పరమాత్మలేశత్వం భగవతాప్యుక్తం । "విష్టభ్యాహమిదంకృత్స్నమేకాంశేన స్థితో జగత్,, । (భ. గీ - ౧౦ - ౪౨) ఇతి. తతో మాయాయామాగత్యానన్తరం విష్వఙ్ దేవమనుష్య తిర్యగాదిరూపేణ వివిధస్సన్ వ్యక్రామత్ । వ్యాప్తవాన్ । కింకృత్వా । సాశనానశనే అభిలక్ష్య సాశనం భోజనాది వ్యవహారోపేతం చేతనం ప్రాణిజాతం అనశనం తద్రహితమచేతనం । గిరినద్యాదికం । తదుభయం యథాస్యాత్తథాస్వయమేవ వివిధో భూత్వా వ్యాప్తవానిత్యర్థః,,॥

ఋ॥ మధ్వ ॥ భా॥ "ఊర్ధ్వస్సర్వోత్తమః త్రిపాత్ స్వరూపాంశత్రయవాన్ పరమాత్మా పురుషః ఉదైత్ । ముక్తానామప్యుపరిస్థిత్వైవ సర్వదేహి దేహస్థిత్వైవ

ప్రాదుర్బభూవ। అస్యపునఃఏకఃపాదఃవైశ్వానరాఖ్యఃపరశురామః గృహాశ్రమిజ్యాత్వేన ఇహాశ్రమిహేషు అభవత్ అతిష్ఠత్।తతః అతిమహిమోపేతత్వాత్ పురుషఃసాశనానశనే ముక్తాముక్తజాతే విష్వక్ అన్తర్బహిశ్చ అభి అన్తర్యామిత్వా ధారకత్వాభ్యాం వ్యక్రామత్ ఆక్రాన్తవాన్„॥

శుక్లయ ॥ మహీ॥ భా॥ «యోఽయంత్రిపాత్పురుషః సంసారస్పర్శరహిత బ్రహ్మరూపఃఅయమూర్ధ్వః-ఉదైత్-అస్మాదజ్ఞాన కార్యాత్సంసారాద్బహిర్భూతోఽత్రత్యైర్గుణదోషైరస్పృష్టః ఉత్కర్షేణస్థితవాన్। తస్యాస్య పాదోలేశో జగద్రూపః ఇహమాయాయాంపునః అభవత్ సృష్టిసంహారాభ్యాం పునఃపునరాగచ్ఛతి సర్వస్య జగతః పరమాత్మలేశత్వం భగవతాప్యుక్తం। విష్టభ్యాహమిదం కృత్స్నమేకాంశేన స్థితో జగదితి। తతో మాయాయామాగత్యానన్తరం విష్వఙ్ విషుసర్వత్రాఞ్చతీతి విష్వఙ్ దేవతిర్యగాదిరూపేణ వివిధస్సన్ వ్యక్రామత్ వ్యాప్తవాన్। కింకృత్వా సాశనానశనే అభిఅభిలక్ష్యఅశనేన సహవర్తమానం సాశనమ్ అశనాదివ్యవహారోపేతం చేతనప్రాణిజాతం అనశనం తద్రహితమచేతనం గిరినద్యాదికం తే అభిలక్ష్య స్వయమేవ వివిధో భూత్వావ్యాప్తవానిత్యర్థః„॥ (౩౧, ౪)

శుక్లయ॥ దయా॥భా॥ « (త్రిపాదూ) అయంపురుషః పరమేశ్వరః పూర్వోక్తస్యత్రిపాదోంశ లక్షితస్య సకాశాదూర్ధ్వముపరిభాగేఽభూత్పృథగ్భూతోఽస్త్యేవేత్యర్థః। ఏకపాదోంశలక్షితం యత్పూర్వోక్తం జగదస్తి తస్మాదయం హీనస్సంసారి సపురుషః పృథగభవత్। వ్యతిరిక్త ఏవాస్తి-సచత్రిపాత్సంసారఏకపాచ్చమిలిత్వా సర్వశ్చతుష్పాద్భవతి। అయంసర్వః సంసార ఇహాస్మిన్పరమాత్మన్యేవ వర్తతే పునర్లయ సమయే తత్సామర్థ్యకారణే ప్రలీనశ్చభవతి। తతోఽపి సపురుషోఽవిద్యాన్ధకారాజ్ఞాన జన్మమరణజ్వరాది దుఃఖాదూర్ధ్వః పరః (ఉదైత్) ఉదితః ప్రకాశితో వర్తతే (తతో.వి) తతస్తత్సామర్థ్యాత్సర్వమిదం విశ్వముత్పద్యతే। కించతత్ (సాశనానశనే) యదశనమశనేన భోజనకరణేన సహవర్తమానం జఙ్గమం జీవచేతనాది సహితంజగత్। ద్వితీయమనశనమవిద్యమానమశనం భోజనంయస్మిం స్తత్పృథివ్యాదికం చ యజ్జడం జీవసంబంధరహితం జగద్వర్తతే-తదుభయం తస్మాత్పురుషస్య సామర్థ్యాత్కారణాదుపజాయతే। యతః సపురుషఏతద్ద్వివిధం జగత్ వివిధతయా సుష్ఠురీత్యా సర్వాత్మతయాఽశ్నుతే తస్మాత్ సర్వంద్వివిధం జగదుత్పాద్య (అభివ్యక్రామత్) సర్వతో వ్యాప్తవానస్తి„॥

పంచమీఋక్.

ఋషిః. నారాయణః. ఛన్దః అనుష్టుప్.

మం॥౫॥ తస్మాద్విరాడజాయత । విరాజో అధిపూరుషః ।

సజాతో అత్యరిచ్యత । పశ్చాద్భూమి మథోపురః॥ (ఋ ౫)

అ॥ తస్మాత్ = ఆపరమేశ్వరునివలన, విరాట్ = బ్రహ్మాండదేహము (అవగ్రప్రకృతి), అజాయత = కలిగెను, విరాజః + అధి = విరాడ్దేహముకలిగినతరువాత, పురుషః = దేహాభిమానియైయున జీవుడు, (పుట్టెను), జాతః = పుట్టినటువంటి, సః = ఆజీవుడు భూమిం = భూసంబంధమగు, పశ్చాత్ = పార్శ్వభాగమును, అథో = క్రిందుభాగమును, పురః = ఉపరిభాగమును, అతి + అరిచ్యత = అతిక్రమించెను॥

తా॥ అపరమాత్మవలన విరాడ్దేహముదయించె. తరువాత దేహాభిమానియయిన జీవాత్మ ఉదయించి భూమియొక్క అన్ని పార్శ్వములయందు అనేక జీవులయివ్యాపించెను. ప్రథమజీవుడు బ్రహ్మయని పితామహుడని ధాతయని ఇత్యాది నామములచే విలసిల్లె॥

౧ యా॥ అ॥ విద్యా॥ భా॥ పఞ్చమీమాహ । "తస్మాద్విరాడజాయత-పశ్చాద్భూమి మథోపురః,, ఇతి । విష్వఙ్ వ్యక్రామదితి యదుక్తం తదేవాత్రప్రపఞ్చ్యతే । 'తస్మాత్' ఆదిపురుషాత్ 'విరాట్' అజాయత, బ్రహ్మాణ్డదేహ ఉత్పన్నః, వివిధం రాజన్తే వస్తూన్యత్రేతి విరాట్, 'విరాజో అధి', విరాడ్దేహస్యోపరి తమేవ దేహమధికరణం కృత్వా, 'పురుష' స్తద్దేహాభిమానీ కశ్చిత్పుమాన్ 'అజాయత', యోఽయం సర్వవేదాన్తవేద్యః పరమాత్మా స ఏవ స్వకీయయా మాయయా విరాడ్దేహం బ్రహ్మాణ్డం సృష్ట్వా తత్ర జీవః అభవత్ । ఏతచ్చాథర్వణికా ఉత్తరతాపనీయే సమామనన్తి । స వా ఏష భూతానీన్ద్రియాణి విరాజం దేవతాః కోశాంశ్చ సృష్ట్వా ప్రవిశ్యామూఢో మూఢ ఇవ వ్యవహరన్నాస్తే మాయయైవేతి । 'స జాతః' విరాట్పురుషః, 'అత్యరిచ్యత', అతిరిక్తోఽభూత్, విరాడ్వ్యతిరిక్తో దేవతిర్యఙ్మనుష్యాదిరూపోఽభూత్, । 'పశ్చాత్' దేవాది జీవభావాదూర్ధ్వం, 'భూమిం' ససర్జేతి శేషః । 'అథో' భూమిసృష్టేరనన్తరం' తేషాం జీవానాం 'పురః' 'ససర్జ,' పూర్యన్తే సప్తభిర్ధాతుభిరితి పురః శరీరాణి"॥

౨. యా॥ రామా॥ భా॥ "చతుర్ణాం సామాన్య సృష్టిమభిధాయ పఞ్చమ్యా విశేషసృష్టిమాహ॥ తస్మాద్విరాడజాయతేతి. తస్మాదనిరుద్ధనారాయణనాభికమలాత్ విరాట్-విశేషేణ రాజతీతి విరాట్-ప్రకాశమానం హిరణ్మయాకారం బ్రహ్మాణ్డంత

జాయత ఉత్పన్నమాసీత్-విరాజో అధిపూరుషః-తంవిరాజమధి బ్రహ్మాణ్డమధి కశ్చిత్ పురుషః చతుర్ముఖ బ్రహ్మనామకః పురుషః స్థితః తస్మిన్ జాతఇత్యర్థః-సజాతో త్యరిచ్యతఇత్యాదిసః చతుర్ముఖః జాతః బ్రహ్మాణ్డశరీరకాని హద్ధనారాయణ నాభికమ లాజ్జాతః పశ్చాద్భూమి మధో పురః భూమేః పశ్చాత్పాశ్చాత్యభాగం-అథో-అధో భాగం-పురః ఉపరిభాగంచ-అత్యరిచ్యత అతిరిక్తవాన్-అతిరేక అతిస్పృష్టిః అతిక్రమ్య ద్ధజహావాన్ సన్ సర్వమాక్రమితవా నిత్యర్థః''॥

౩. ఋ॥ గద్యా॥ భా॥ ''విష్వఙ్ వ్యక్రామదితి యదుక్తం తదేవాత్ర ప్రపంచ్యతే। తస్మాదాదిపురుషా ద్విరాడ్బ్రహ్మాణ్డదేహో జాయత। ఉత్పన్నః। వివిధానిరాజన్తే వస్తూన్యత్రేతి విరాట్ । విరాజో ఽధివిరాడ్దేహస్యోపరితమేవ దేహమధికరణం కృత్వా పురుషస్తద్దేహాభిమానీ కశ్చిత్పుమానజాయత । సో ఽయం సర్వవేదాంతవేద్యః పరమాత్మా స్వయమేవ స్వకీయయా మాయయా విరాడ్దేహం బ్రహ్మాణ్డరూపం సృష్ట్వా తత్రజీవరూపేణ ప్రవిశ్య బ్రహ్మాణ్డాభిమానీ దేవతాత్మా జీవో ఽభవత్ । ఏతచ్చాథర్వణికా ఉత్తరతాపనీయే. విస్పష్టమామనంతి । సవా ఏష భూతానీన్ద్రియాణి విరాజం దేవతాః కోశాంశ్చ సృష్ట్వా ప్రవిశ్యామూఢో మూఢఇవ వ్యవహరన్నాస్తే మాయయేతి । సజాతో విరాట్పురుషో ఽత్యరిచ్యత । అతిరిక్తో ఽభూత్ । విరాడ్వ్యతిరిక్తో దేవతిర్యఙ్మనుష్యాదిరూపో ఽభూత్ । పశ్చాద్దేవాది జీవభావాదూర్ధ్వం భూమింససర్జేతి శేషః - అథో భూమిసృష్టేరనంతరం తేషాంజీవానాం పురః ససర్జ । పూర్యన్తే సప్తభిర్ధాతుభిరితి పురః శరీరాణి''॥

౪. ఋ॥ మధ్వ॥ భా॥ ''తస్మాత్పురుషాత్ విశేషేణ రాజతీతి విరాట్ బ్రహ్మాణ్డం అజాయత । విరాజో ఽధి విరాడభిమానిత్వేన పురుషః విరించ పురుషః అజాయత। తదంతర్నియామకత్వేన పరమపురుషః ప్రాదుర్బభూవ । అథో ఉత్పత్త్యనంతరం సో ఽగ్రపత్త్యనన్తరం పురః రుద్రాదేస్సకాశాత్పూర్వం జాతః ఉత్పన్నః స బ్రహ్మ పశ్చాద్భూమిం భూమ్యుపలక్షిత సర్వలోకపాల రుద్రాది జగత్ అత్యరిచ్యత । అతిక్రమ్యాతిష్ఠత్.

౫. శుక్లయ॥ మహీ॥ భా॥ ''విష్వఙ్ వ్యక్రామదితి యదుక్తం తదేవ ప్రపంచ్యతే । తతః తస్మాదాదిపురుషాత్ విరాట్ బ్రహ్మాణ్డదేహో ఽజాయత జాతః వివిధం రాజన్తేవస్తూన్యత్రేతి విరాట్ । విరాజః అధివిరాడ్దేహస్యోపరితమేవ దేహమధికరణం కృత్వాపురుషః తద్దేహాభిమానీ ఏకఏవపుమానజాయత సర్వవేదాంతవేద్యః పరమాత్మా స్వమాయయా విరాడ్దేహం బ్రహ్మాణ్డరూపం సృష్ట్వాతత్రజీవరూపేణప్రవిశ్య బ్రహ్మాణ్డాభిమానీ దేవతాత్మాజీవో ఽభవదిత్యర్థః। ఏతచ్చాథర్వణోత్తర తాపనీయేస్పష్టముక్తం

సహావేవ భూతానీన్ద్రియాణి విరాజం దేవతాః కోశాంశ్చ సృష్ట్వా ప్రవిష్ట ఇవ వ్యవహరతీతి । స జాతో విరాట్పురుషో వ్యతిరిక్తః అతిరిక్తో దేవ తిర్యఙ్మనుష్యాది రూపో౽భూత్ । పశ్చాద్దేవాది జీవభావాదూర్ధ్వం భూమిం ససర్జేతి శేషః అథో భూమిసృష్టేరనన్తరం తేషాం జీవానాం పురః ససర్జ పూర్యన్తే సప్తభిర్ధాతుభిరితి పురః శరీరాణి॥

౬. శుక్లయజు॥ దయా॥ భా॥"(తతో విరాడజాయత) తతస్తస్మాద్బ్రహ్మాండశరీరః సూర్యచన్ద్రనేత్రో వాయుప్రాణః పృథివీపాద ఇత్యాద్యలంకారలక్షణలక్షితో౽పి సర్వశరీరాణాం సమష్టిదేహో । వివిధైః పదార్థై రాజమానత్వాత్ । విరాట్ అజాయతోత్పన్నో౽స్తి (విరాజో అధిపూరుషః) తస్మాద్విరాజో౽ధి ఉపరి తస్మాద్బ్రహ్మాండాద త త్వా నయుత్రైః పురుషః సర్వప్రాణినాం జీవాధికరణో దేహాత్పృథక్ । అజాయతోత్పన్నో౽భూత్ (స జాతో అ.) స దేహో బ్రహ్మాండాభిమానై రవయవైః తేనష్టః సంతిష్ఠన్నివ ప్రతీయత ఇతి పరమేశ్వరస్తు సర్వేభ్యో భూతేభ్యో౽త్యరిచ్యతా తిరిక్తః । పృథగ్భూతో౽స్తి । (పశ్చాద్భూమిమథో పురః) పురః పూర్వం భూమియుక్తాద్యధారి తనాం స్తతః పురుషస్య సామర్థ్యాత్స జీవో౽పి దేహాంధారి తవానస్తి । స ద పురుషః పరమాత్మా తతస్తస్మాత్ క్షేత్రాదవ్యత్యరిచ్యత పృథగ్భూతో౽స్తి"॥

షష్ఠీఋక్.

ఋషిః నారాయణః ఛన్దః అనుష్టుప్.

మం॥ ౬॥ యత్పురుషేణ హవిషా । దేవా యజ్ఞమతన్వత । వసన్తో అస్యాసీదాజ్యమ్ । గ్రీష్మ ఇధ్మశ్శరద్ధవిః॥ (ఋ. ౬.)

అ॥ యత్ = ఏప్పుడు, దేవాః = విబుధులు, పురుషేణ = శ్రీపురుషుడనెడి, హవిషా = హవిస్సుచేత, యజ్ఞం = మానసయజ్ఞమును, అతన్వత = చేసిరో (అప్పుడు) అస్య = ఈ యజ్ఞమునకు, వసంతః = వసంతఋతువు, ఆజ్యం = ఆజ్యము, ఆసీత్ = అయెను, గ్రీష్మః = గ్రీష్మఋతువు, ఇధ్మః = ఇధ్మము, (అయెను,) శరత్ = శరదృతువు, హవిః = పురోడాశాది హవిస్సు, (అయెను)॥

తా॥ విబుధులు మానస యజ్ఞమును చేయునెడ శ్రీపురుషుని వసంతాద్యృతువు లను యజ్ఞసాధనములుగా పరిగణించిరి॥

౧ యజు॥ అ॥౧॥ దద్యా॥ భా॥ "షష్ఠీమాహ॥ యత్పురుషేణ-గ్రీష్మ ఇధ్మశ్శరద్ధవిః॥ ఇతి । పూర్వోక్తక్రమేణ దేవశరీరేషూత్పన్నేషు సత్సు దేవాః, ఉత్తరసృష్టిసిద్ధ్యర్థం తత్సాధనత్వేన 'యజ్ఞమతన్వత' తత్పేద్యజ్ఞమన్వతిష్ఠన్ । బాహ్యద్రవ్యస్యా నుత్పన్నత్వేన హవిరన్తరాసమ్భవాత్ పురుష స్వరూపమేవ మనసా హవిష్ట్వేన సఙ్క-

ల్ప్యకేన 'పురుషాఖ్యేన' 'హవిషా,' 'యత్, యదా, మానసం 'యజ్ఞం' అతన్వత తదానీం 'అస్య' 'యజ్ఞస్య, వసన్తఋతురేవ 'ఆజ్యం, ఆసీత్' ,తమేవాజ్యత్వేన సఙ్కల్పితవన్తః। ఏవం గ్రీష్మః 'ఇధ్మత్వేన, సంకల్పితః। 'శరత్', పురోడాశాది హవిష్ట్వే న సఙ్కల్పితా। పూర్వం పురుషస్య హవిః సామాన్యరూపత్వేన సఙ్కల్పః! వసంతాదీనాం త్వాజ్యాది విశేషరూపత్వేనేతి ద్రష్టవ్యమ్'॥

౨ యా॥ రామా॥ భా॥ "చతుర్ముఖ బ్రహ్మసృష్ట్యనన్తరం శ్రీవైకుంఠవాసి న సాధ్యాదేవాః నిత్యసూరిణః ఇన్ద్రియాణివా-యజ్ఞంధ్యాన యజ్ఞం అతన్వత- అకుర్వ న్నిత్యర్థః। తథా అస్య యజ్ఞస్య వసంతః వసంతకాలః ఆజ్యమ్- ఆజ్యత్వేనధ్యాతః అ సీత్ శరత్- శరదృతుః- హవిః-పురోడాశాఖ్యహవిరాసీత్।గ్రీష్మః గ్రీష్మకాలః ఇ ధ్మ ఆసీత్ -బలాశసమిధః అసన్ "॥

౩. ఋ॥విద్యా॥ భా॥ "యద్యదా పూర్వోక్త క్రమేణైవ శరీరేషూత్పన్నే షు సత్సు దేవా ఉత్తరసృష్టి సిద్ధ్యర్థం బాహ్యద్రవ్యస్యానుత్పన్నత్వేన హవిరంతరా సంభవాత్పురుష స్వరూపమేవ మనసా హవిష్ట్వేన సంకల్ప్య పురుషేణ పురుషాఖ్యేన హవిషా మానసం యజ్ఞ మతన్వత అన్వతిష్ఠన్ తదానీమస్య యజ్ఞస్య వసంతో వసంత ఋతురేవ ఆజ్యమాసీత్। అభూత్। తమేవాజ్యత్వేన సఙ్కల్పితవంత ఇత్యర్థః। ఏవంగ్రీష్మ ఇధ్మఆసీత్ తమేవేధ్మత్వేన సంకల్పితవన్త ఇత్యర్థః। తథాశరద్ధవిరా సీత్। తామేవ పురోడాశాదిహవిష్ట్వేన సఙ్కల్పితవంత ఇత్యర్థః। పూర్వం పురు షస్యహవిః సామాన్యరూపత్వేన సఙ్కల్పః। అనన్తరం వసంతాదీనా మాజ్యాది విశే షరూపత్వేన సంకల్పఇతి ద్రష్టవ్యమ్"॥

౪. ఋ॥ మధ్వ॥ భా॥ "బ్రహ్మపదయోగ్య ఋషయో నారాయణం ప్రీ తి యజ్ఞంచక్రిరితి వక్తుమాదౌ తదర్థం వసంతాది కాలసృష్టిం యజ్ఞసాధన భూత సమిధాద్యాని సృష్టించ నిరూపయతి। యత్పురుషేణేతి। దేవాః।బ్రహ్మపదయో గ్యాః జ్ఞానగరిష్ఠాః తేవా పురుషేణ పురుషనామక నారాయణాధీనేనపశు దూశభువనాత్మకహవిషా। యదా బ్రహ్మపురుష పశునావా। యత్ యం నారాయ ణంప్రతి। యజ్ఞం ప్రసిద్ధపురుషమేధ యజ్ఞం అతన్వత అకుర్వన్। అస్యపరమాత్మ నః సకాశాత్। వసంతకాలః ఆజ్యం। గ్రీష్మః ఇధ్మః। శరత్కాలః హవిరాసీ త్। వసన్తైర్బ్రాహ్మణ అగ్నీనాదధీతగ్రీష్మే రాజన్యశ్శరదివైశ్యః। శ్రుత్యనుసారేణ బ్రాహ్మణాదీనాం వసన్తాదికాలాః యజ్ఞోచితా ఇతిద్యోతనాయవసన్తాది కాలసృ ష్టికథనం"॥

౫. శుక్లయ॥ మహీ॥ భా॥ "యత్ యదా పూర్వోక్తక్రమేణ దేవశరీరేషూత్పన్నేషు దేవాః ఉత్తరసృష్టిసిద్ధ్యర్థం బాహ్యద్రవ్యస్యానుత్పన్నత్వేన పురుషస్వరూపమేవ మనసా హవిష్ట్వేన సఙ్కల్ప్య పురుషేణ పురుషాఖ్యేన హవిషా మానసం యజ్ఞమతన్వత తనిషత తదానీమస్య యజ్ఞస్య వసన్తః ఋతురాజ్యమాసీత్ ఆజ్యత్వేన సఙ్కల్పితవన్తః ఇత్యర్థః। ఏవం గ్రీష్మః ఇధ్మః ఆసీత్ గ్రీష్మమిధ్మత్వేన సఙ్కల్పితవన్తః తథా శరద్ధవిః ఆసీత్ శరదమేవ పురోడాశాది హవిష్ట్వేన సఙ్కల్పితవన్తః। పూర్వం పురుషస్య హవిః సామాన్యరూపత్వేన సఙ్కల్పః। అనన్తరం వసన్తాదీనామాజ్యాది విశేషరూపత్వేన సఙ్కల్ప ఇతి ద్రష్టవ్యమ్॥ అత్ర కణ్డికాభ్యాం క్రమోఽస్తి అస్యానన్తరం తం యజ్ఞం తతః తస్మాద్యజ్ఞాదితి తిస్రః క్రమేణైవ తతః సప్తాస్యాసన్నితి క్రమోఽపేక్షితః॥

౬. శుక్లయ॥ దయా॥ భా॥ "(యత్పురుషేణ) దేవా విద్వాంసః పూర్వోక్తేన పురుషేణ హవిషా గృహీతేన దత్తేన చాగ్నిహోత్రాద్యశ్వమేధాన్తం శిల్పవిద్యామయం యజ్ఞం ప్రకాశితమతన్వత విస్తృతం కృతవన్తః కుర్వన్తి కరిష్యన్తి చ। ఇదానీం జగదుత్పత్తౌ కాలస్యావయవాఖ్యా సామగ్రీ వ్యుచ్యతే। (వసన్తో) అస్య యజ్ఞస్య పురుషాదుత్పన్నస్య బ్రహ్మాణ్డమయస్య వసన్త ఆజ్యం ఘృతవదస్తి। (గ్రీష్మ ఇధ్మః) గ్రీష్మర్తురిధ్మ ఇన్ధనాద్యగ్నివాసి। (శరద్ధవిః) శరదృతుః పురోడాశాదివద్ధవిర్హవనీయమస్తి."॥

సప్తమీ ఋక్

ఋషిః నారాయణః ఛన్దః అనుష్టుప్.

మం॥ ౭ ॥ సప్తాస్యాసన్పరిధయః । త్రిఃసప్త సమిధః కృతాః ।
దేవా యద్యజ్ఞం తన్వానాః । అబధ్నన్పురుషం పశుమ్॥ (ఋ. ౧౫.)

అ॥ దేవాః = విబుధులు, యత్ = ఏ, యజ్ఞం = మానసయజ్ఞమును, తన్వానాః = చేయుచున్నవారయి, పురుషం = జీవుని, పశుం = పశువుగాను, అబధ్నన్ = నియమించిరో (అనగ చిరకాలము ఇతరవిషయములలో ప్రసరింపకయుండునట్లు చేయునట్టి అభ్యాసముచేత) స్వాధీనపరచుకొనిరో; అస్య = ఈయజ్ఞమునకు, సప్త = ప్రాణపఞ్చకము అహంకారబుద్ధులనెడు ఏడును, పరిధయః = వేదులు ఆసన్ = అయినవి, త్రిఃసప్త = భూతపఞ్చకము తన్మాత్రపఞ్చకము జ్ఞానేన్ద్రియపఞ్చకము కర్మేన్ద్రియపఞ్చకము మనస్సు అనెడియిరువదియొకటియు, సమిధః = సమిధలుగా, కృతాః = చేయబడినవి॥

తా॥ దేవతలచే చేయ్యబడిన మానస యజ్ఞమునందు పఞ్చభూతాదులు సాధనములుగా ప్రవర్తించినవి॥

౧. య॥ అ॥ విద్యా॥ భా॥ “సప్తమీమాహ॥ ‘సప్తాస్యాసన్ పరిధయః అబధ్నన్ పురుషం పశుమ్’ ఇతి ‘అస్య’ సాఙ్కల్పికయజ్ఞస్య, గాయత్ర్యాదీని ‘సప్త,’ ఛన్దాంసి ‘పరిధయః,’ ‘ఆసన్,’ ఐష్టికస్యాహవనీయస్య, త్రయః పరిధయః ఔత్తరవేదికాస్త్రయః, ఆదిత్యశ్చ సప్తమః పరిధి ప్రతినిధిరూపః। అతఏవామ్నాయతే। నపురస్తాత్ పరిదధాత్యాదిత్యో హ్యేవోద్యన్ పురస్తాద్రక్షాగంస్యపహన్తీతి। తఏతఆదిత్యసహితాః సప్తపరిధయోఽత్ర సప్తచ్ఛన్దోరూపాః। తథా ‘సమిధః,’ ‘త్రిఃసప్త’ త్రిగుణిత సప్తసఙ్ఖ్యాకాఏకవింశతిః ‘కృతాః,’ ద్వాదశమాసాః, పఞ్చర్తవః, త్రయఇమేలోకాః, అసావాదిత్య ఏకవింశఇతిప్రోక్తాఃపదార్థాఏకవింశతిదారుయుక్తేధ్మత్వేన భావితాః। యః పురుషో వైరాజోఽస్తి తం ‘పురుషం,’ దేవాః, ప్రజాపతి ప్రాణేన్ద్రియరూపాః, యజ్ఞం తన్వానాః మానసయజ్ఞం కుర్వాణాః,’ పశుమబధ్నన్ విరాట్పురుషమేవ ‘పశుత్వేనభావితవన్తః। ఏతదేవాభి ప్రేత్యపూర్వత్ర పురుషేణ హవిషేత్యుక్తమ్,॥

౨. య॥ రామా॥ భా॥ “సాధ్యదేవకర్తృకస్యాధ్యాత్మ యజ్ఞస్యసప్తపరిధయః ఆసన్ అస్య పక్షే - పరితః సర్వతః ధీయంతఇతిపరిధయః। పఞ్చభూతాని అహంకారబుద్ధీచద్వే - సప్తప్రసిద్ధ యజ్ఞస్య పరిధయః అభూవన్ - త్రిస్సప్తసమిధఃకృతాః - భూతపఞ్చకం తన్మాత్రపఞ్చకం జ్ఞానేన్ద్రియ పఞ్చకం కర్మేన్ద్రియ పఞ్చకం మనః ఏకవింశతిః - ఏతే సమిత్స్థానీయా అభవన్। ఏవముపకరణానికృత్వా - దేవాః సాధ్యా దేవా యజ్ఞం తన్వానాః కుర్వాణాస్సంతః పురుషం చతుర్ముఖరూపం పశుం అబధ్నన్ యథావైబంధురిత్యర్థః”॥

3. బు॥ విద్యా॥ భా॥ ‘అస్యసాఙ్కల్పికయజ్ఞస్య గాయత్ర్యాదీని సప్తఛందాంసి పరిధయఆసన్। ఐష్టికస్యాహవనీయస్యత్రయః పరిధయః ఔత్తరవేదికాస్త్రయః ఆదిత్యశ్చ సప్తమః పరిధిప్రతినిధిరూపః। అతఏవ ఆమ్నాయతే। నపురస్తాత్పరిదధ్యాదిత్యాదిత్యో హ్యేవోద్యన్పురస్తాద్రక్షాంస్యపహంతీతి! తతఏవ ఆదిత్యసహితాః సప్తపరిధయోఽత్ర సప్తఛందోరూపాః। తథాసమిధస్త్రిఃసప్తత్రిగుణీకృతసప్తసంఖ్యాకాఏకవింశతిః కృతాః। ద్వాదశమాసాః పఞ్చర్తవస్త్రయ ఇమేలోకా అసావాదిత్య ఏకవింశఇతి ప్రోక్తాఃపదార్థాఏకవింశతి దారుయుక్తేంధనత్వేనభావితాః। యద్యః పురుషోవైరాజోఽస్తితం పురుషందేవాః ప్రజాపతి ప్రాణేన్ద్రియరూపా యజ్ఞంతన్వానా మానసంయజ్ఞం కుర్వాణాః పశుమబధ్నన్। విరాట్పురుషమేవ పశుత్వేనభావితవంతః। ఏతదేవాభిప్రేత్య పూర్వత్రయత్పురుషేణ హవిషేత్యుక్తమ్.

౪. ఋ॥ మధ్వ॥ భా॥ అస్యహరేస్సకాశాత్ పరిధయః సమిధః అసన్నితి శేష్వాభిప్రాయవాచా హరిత్రేతి । కృతాః యజ్ఞోపకృతాః సమిధః త్రిస్సప్త । ఏకవింశతి సంఖ్యాకా అనుక్తత్వార్థః । దేవాః జ్ఞానప్రధానాః అతీతానాగతవర్తమాన బ్రహ్మాణః యత్ పురుషనామకం పరమాత్మానం ప్రతి । యజ్ఞం తన్వానాః కుర్వన్తః స్వహృత్స్థపుర్యాం । యద్వా నారాయణాఖ్యదేవతాం ప్రతిపశుత్వేన అబధ్నన్ భావయిత్వా సమర్చయామాసురితిభావః । భగవద్ధ్యానేన ముక్తిభాజో దేవాజ్ఞాః అభూవన్నిత్యాశయః॥

౫. శుక్లయ॥ మహీ॥ భా॥ “యత్ యదా దేవాః ప్రజాపతి ప్రాణేన్ద్రియరూపాః యజ్ఞం తన్వానాః మానసం యజ్ఞం కుర్వాణాః పురుషం పశుమబధ్నన్ విరాట్పురుషమేవ పశుత్వేన భావితవన్తః । ఏతదభిప్రాయేణ పూర్వం పురుషేణ హవిషేత్యుక్తం తదా అస్య సఙ్కల్పితస్య యజ్ఞస్య సప్త గాయత్ర్యాదీని ఛన్దాంసి పరిధయః ఆసన్ ఐష్టికస్యాహవనీయస్య త్రయః పరిధయః ఔత్తరవేదికాః త్రయః ఆదిత్యః సప్తమః పరిధిః ప్రతినిధిరూపః తథా చ శ్రుతిః గుప్త్యైవా అభితః పరిధయో భవన్త్యథాదిత్యమేవ పురస్తాద్గోప్తారం కరోతీతి తతఏతే ఆదిత్యసహితాః సప్తపరిధయోऽత్ర సప్తఛన్దోరూపాః । త్రిసప్తత్రిగుణాః సప్త ఏకవింశతి సంఖ్యాకాః సమిధః కృతాః ద్వాదశమాసాః పఞ్చర్తవః త్రయ ఇమే లోకాః అసావాదిత్యః ఏతే ఏకవింశతి రేకవింశతిదారుయుక్తేధ్మత్వేన భావితాః యద్వా సప్తసముద్రాః క్షీరోదాదయోऽస్య యజ్ఞస్య పరిధయః ఆసన్-భారతఖణ్డాదయో భవన్తి సముద్రాణాం పరిధిత్వాత్ త్రిగుణాః సప్తకులనగాః సమిధః కృతాః గాయత్ర్యాదీని సప్త అతిజగత్యాదీని సప్త కృత్యాదీని సప్తేతి॥”

౬. శుక్లయజు॥ దయా॥ భా॥ “(సప్తాస్య) అస్య బ్రహ్మాణ్డస్య సప్త పరిధయః సన్తి పరిధిహీనే గోలస్యైకదేశభాగస్య తదాకారసాదృశ్యేన పరివేష్టనం భవతి స పరిధిర్జ్ఞేయః । అస్య బ్రహ్మాణ్డస్య బ్రహ్మాణ్డాన్తర్గతలోకానాం వా సప్త పరిధయో భవన్తి । సముద్ర ఏక స్త్రసరేణు సహితో వాయుర్ద్వితీయః । మేఘమణ్డలం తృతీయో వాయుః వృష్టిజలం చతుర్థ స్తదుపరి వాయుః పఞ్చమః । అత్యన్తసూక్ష్మో ధనఞ్జయష్షష్ఠః సూత్రాత్మా సర్వత్రవ్యాప్తస్సప్తమః । ఏవమేకైకస్య పరస్తు సప్తావరణాని స్థితానిసన్తి తస్మాత్తే పరిధయో విజ్ఞేయాః । (త్రిస్సప్తసమిధః కృతాః) ఏకవింశతిః పదార్థాః సామగ్ర్యస్యసామగ్రీ ప్రకృతిమహత్ । బుద్ధ్యాదయస్తత్కరణం తదస్త్యేతస్మిన్ పరమసూక్ష్మత్వాత్ । దశేన్ద్రియాణి శ్రోత్రం, త్వక్, చక్షుః, జిహ్వా, నాసికా, వాక్, పాద, హస్త, పాయుః ఉపస్థం చేతి, శబ్దస్పర్శరూపరసగన్ధాః పఞ్చతన్మాత్రాః పృథివ్యాపస్తేజోవాయురాకాశ

తిలందభూతాని దమిరిత్యాదికభవన్తి । ఏవంసర్వాత్మకత్వేనాభిధేయ వస్త్రస్య బ్రహ్మాణ్డరచనస్య సమిధః కారణానివిజ్ఞేయాని ఏతేషామవయవరూపాణి తు తత్త్వాని బహూనిసన్తీతి బోధ్యమ్ । (దేవాః) తదిదం యజ్ఞపురుషేణ రచితం యజ్ఞపురుషం పరమం సర్వద్రష్టారం సర్వైః పూజనీయం దేవాదిభ్యోంశః । (అకల్పయన్) ధ్యానేన బద్ధ్వాతిరంవిధాయుక్యరత్వేన కపాలిధ్యానం నైవతుష్టాని నైవకుర్వన్తీత్యర్థః॥

అష్టమీఋక్

ఋషిః నారాయణః ఛన్దః అనుష్టుప్.

మం॥౮॥తంయజ్ఞంబర్హిషిప్రౌక్షన్ । పురుషఞ్జాతమగ్రతః।

తేనదేవాఅయజన్త । సాధ్యాఋషయశ్చయే॥ (ఋ. ౭.)

అ॥ తం=ఆ, యజ్ఞం=యాగసాధనమయినట్టియు, అగ్రతః=ఆరంభమందు జాతం=ఉత్పన్నమయినట్టియు పురుషం=శివుని, బర్హిషి=మానసయజ్ఞమునందు ప్రౌక్షన్=సంస్కరించిరి అనగ బలిగను చేసిరి. సాధ్యాః=జ్ఞానులను యే=ఏ ఋష యశ్చ=ఋషులును (గలరో) దేవాః=(ఆ) విబుధులు, తేన=ఆశివునిచే అయజ న్త=(భగవంతుని) పూజించిరి. అనగ పరమాత్మకు జీవాత్మనుసమర్పించిరి.

తా॥ సర్వవిబుధులు మానసయజ్ఞమునందు ముందుగనుదయించి తమతమ దేహ ములలోనుండెడి జీవాత్మనుసమర్పించి భగవంతుని పూజించిరి।

౧. యా॥ అ॥ విద్యా॥ భా॥ "అష్టమీమాహ॥ 'తంయజ్ఞం బర్హిషిప్రౌక్షన్-సాధ్యాఋషయశ్చయే', ఇతి 'యజ్ఞం, యజ్ఞసాధనభూతం, 'తం, పురుషం, పశుత్వ భావనయా యూపే బద్ధం 'బర్హిషి, మానసే యజ్ఞే, ప్రౌక్షన్ ప్రోక్షితవన్తః । కీదృశం అగ్రతః సర్వసృష్టేః పూర్వం పురుషం జాతం, పురుషత్వేనోత్పన్నమ్ । ఏతచ్చ పూర్వ మేవోక్తం-తస్మాద్విరాడజాయత విరాజో అధిపూరుష ఇతి । 'తేన, పురుషరూపేణ పశునా, 'దేవాః, అయజన్త, మానసయాగం నిష్పాదితవన్తః । కే తే దేవాః ఇతి తదేవో చ్యతే । 'సాధ్యాః, సృష్టిసాధనయోగ్యాః ప్రజాపతిప్రాణరూపాః దేవవిశేషాః 'ఋ షయః, మన్త్రద్రష్టారశ్చ, 'యే,' సన్తి తే సర్వేఽపి 'అయజన్త,"

౨. యా॥ రామా॥ భా॥ "అగ్రేత్యుత్పన్నత్వాత్ [illegible] బహిర్భూతత్వేన బర్హిస్తు తత్ర [illegible] బర్హిషి [illegible] బర్హిషి మానసే అగ్రతో జాతం ఉత్పన్నం యజనీయం [illegible] పురుషం [illegible]-బర్హిషి [illegible]-దేవాః-సాధ్యాః దేవాః ప్రౌక్షన్ ప్రోక్షితవన్తః.

సాధ్యాదయః పూర్వే తే దేవా అయజంత ఇతి- తైః ప్రోక్షిత చతుర్ముఖయజమానాదిసా-ధ్యాః సాధ్యాదయః అయజన్త-యాగముపూర్వాన్ యాగో నామ దేవతోద్దేశ్యేన ద్రవ్యత్యాగః యాగ ఇత్యుక్తం-ధామ ఋషయః సాక్షేత్యుపాః ఋషయః జ్ఞానిత్వ-యాపరత్వం తే- తేచయథార్థాన్యం అన్యయాజకాః పించి. పరబ్రహ్మరూపాగ్నౌ సమర్పితవంతః- తథా శ్రీవైకుంఠనాథే సహ్యాద్యాః దేవాః అనిరుద్ధపరమాత్మాగ్నౌ పశురూప చతుర్ముఖ హవిష్యపూర్వ రూపయజ్ఞ ముపూర్వన్నిత్యర్థః॥ ప్రాజాపత్యోహారుణి న్యుపనేతా యః ఇత్యుపవాతే బ్రహ్మగౌత్వ్యామహాస ఓమిత్యాత్మానం యుంజీతేతి శ్రుతౌ అయ మర్థః। తిరించితః॥

3. ఋ॥ విద్యా॥ భా॥ "యజ్ఞం యజ్ఞసాధనభూతం తంపురుషం పశుత్వభావనయా యూపేబద్ధం బర్హిషిమానవౌ యజ్ఞసౌ ప్రాక్షన్ । ప్రోక్షితవంతః । కీదృశమిత్య త్రాహ । అగ్రతః సర్వస్సృష్టేః పూర్వం పురుషంజాతం పురుషత్వేనోత్పన్నం। ఏతచ్చ ప్రాగనోక్తం తస్మాద్విరాడ జాయత విరాజో అధిపూరుష ఇతి। తేన పురుషరూపేణ పశునాదేవా అయాజంత । మానసయాగం నిష్పాదితవంత ఇత్యర్థః। కేతేదేవా ఇత్యత్రాహ । సాధ్యాః సృష్టిసాధనయోగ్యాః ప్రజాపతి ప్రభృతయః। తదనుకూలా ఋషయోమన్త్రద్రష్టారశ్చ యేసంతి తేసర్వే ఽప్యయజంతేత్యర్థః॥

౪. ఋ॥ మధ్వ॥ భా॥ "తంయజ్ఞనామక పరమాత్మన ముద్దిశ్య । అగ్నౌ ఇన్ద్రాగ్నిదయగ్నిః ఇన్ద్రాగ్నిదస్యా శాద్యగేజాతంపురుషం రుద్రమ్ । బర్హిషి మానసయజ్ఞే ప్రాక్షన్ పోషితజాది సంస్కారయుక్తం మకుర్వన్ । దేవాః సాధ్యాఋషయః యే । తేసర్వే తేన పరమాత్మనా ప్రేరితాస్సంతో యజంత। శ్రీహరియుద్దిశ్య స్వస్వయోగ్య తాను సారేణమానసయజ్ఞం చక్రురిత్యర్థః॥

౫. శుక్లయ॥ మహీ॥ భా॥ " యజ్ఞసాధనౌ యజ్ఞశబ్దః యజ్ఞంయజ్ఞసాధనభూతంపురుషం పశుత్వభావనయా యూపేబద్ధం బర్హిషిమానసే యజ్ఞసౌ ప్రాక్షన్ ప్రోక్షితవన్తః ప్రోక్షణాదిభిః సంస్కారైః సంస్కృతవన్తః। కీదృశం అగ్రతః సృష్టేః పూర్వం జాతం పురుషత్వేనోత్పన్నంఏతచ్చప్రాగనోక్తం తస్మాద్ విరాడజాయత విరాజో అధిపూరుషఇతి । పురుషరూపేణపశునా దేవా అయజన్త మానసయాగం నిష్పాదితవంతః కేతేదేవాఇత్యత్రాహ యేసాధ్యాః సృష్టిసాధన యోగ్యాః ప్రజాపతి ప్రభృతయః యేచతదనుకూలా ఋషయః మన్త్రద్రష్టారః తేసర్వేప్యయజన్త"॥

౬. శుక్లయ॥ ఉవటా॥ భా॥ ("తంయజ్ఞంబ.) యజ్ఞోఽగ్రేజాతం ప్రాదుర్భూతం జగత్కర్తారం పురుషంపూర్ణం యజ్ఞం సర్వపూజ్యం పరమేశ్వరం బర్హిషిప్రౌద [illegible] యజ్ఞేనాభిముఖం కృతవన్తః మధ్యన్తి కరిష్యన్తి। త

త్యుపదిశ్యతే ఈశ్వరేణ (తేనదేవా) తేనపరమేశ్వరేణ పురుషేణ వేదద్వారోపది ష్టాస్తే సర్వేదేవావిద్వాంసః సాధ్యాజ్ఞానిన ఋషయోమన్త్రద్రష్టారశ్చ యేచాన్యే మనుష్యాస్తం పరమేశ్వర మయజన్త పూజయన్త । అనేన కింసిద్ధం సర్వేమనుష్యాః పర మేశ్వరస్య స్తుతిప్రార్థనోపాసనా పురస్సరమేవ సర్వకర్మానుష్ఠానం కుర్యురిత్యర్థః॥

నవమీఋక్.

ఋషిః నారాయణః. ఛన్దః అనుష్టుప్

మం॥౯॥ తస్మాద్యజ్ఞాత్సర్వహుతః + సమ్భృతమ్పృషదాజ్యమ్।
పశూగ్ంస్తాగ్ంశ్చక్రేవాయవ్యాన్ ఆరణ్యాన్గ్రామ్యాశ్చయే (ఋ.౯)

అ॥ సర్వహుతః=సర్వము హోమము చేయంబడుచుండెడి, తస్మాత్=ఆ యజ్ఞాత్=మానసయజ్ఞమువలన పృషదాజ్యం=జగత్కారణమగువీర్యము సంభృతం= సంపాదింపబడినది. తాన్=ఆ ఆరణ్యాన్=అరణ్యమునందు సంచరించునట్టివియు వాయవ్యాన్=అన్తరిక్షమునందు సంచరించునట్టియు పశూన్=ప్రాణులను చక్రే= చేసెను, యే=ఏ గ్రామ్యాశ్చ=గ్రామములయందు సంచరించెడి గవాశ్వాదులు:(గ లవో వానినికూడ సృజించెను.

తా॥ సర్వముచే హోమము చేయుంబడుచుండెడి అమానస యజ్ఞమువలన ప్రీ తుడైన భగవంతుడు గవాశ్వవ్యాఘ్రమృగపక్ష్యాది సృష్టిని ప్రవర్తింపజేసెను॥

౧. ఋ॥ అ॥ వి॥ భా॥ "నవమీమాహ॥ 'తస్మాద్యజ్ఞాత్సర్వహుతః - గ్రా మ్యాశ్చయే'॥ ఇతి । 'సర్వహుతః,' సర్వాత్మకః పురుషో యస్మిన్ యజ్ఞే హూయతే, సోఽయం సర్వహుతః తాదృశాత్ పూర్వోక్తాత్ మానసాత్, 'యజ్ఞాత్,' 'పృష దాజ్యం,' 'సమ్భృతం, సమ్పాదితం, దధిచాజ్యం చేత్యేవమాది భోగ్యజాతం సమ్పాది తమిత్యర్థః । తథా 'వాయవ్యాన్,' వాయుదేవతాకాన్, లోకప్రసిద్ధాన్, 'ఆరణ్యా న్,' 'పశూన్,' 'చక్రే,' హరిణాదికాన్, అరణ్యాః వ్యాఘ్రాదయః తథాయే । గ్రామ్యాః, గవాశ్వాదయః, తానప్యశ్వాదికాన్ । పశూనామన్తరిక్షద్వారా వా యుదేవత్యత్వం యజుర్బ్రాహ్మణే సమామ్నాతం । వాయవ్యాః స్థేత్యాహ వాయుర్వా అన్తరిక్షస్యాధ్యక్షాః । అన్తరిక్షదేవత్యాః ఖలు వై పశవః । వాయవ ఏవైనాన్ పరి దదాతీతి"॥

౨. ఋ॥ సా॥ భా॥ "తస్మాదితి-సర్వహుతః సర్వాత్మకం పురుషం యత్రజుహ్వతి యజ్ఞాద్యత్తాదృశాత్ - హుతః పరిమాణమధ్యాపక హోమములవ్యయతః - సమ్భృ

స్త్రిరవస్తు- యజ్ఞాత్ - యజ్ఞరూపపురుషాత్, తస్మాద్వ్యతిరేకాద్ప్రాగ్యాగాః పృష
దాజ్యం దధిమిశ్రితాజ్యం పృషదాజ్యమితి యాజ్ఞికాః వదన్తి - జగత్కారణభూ
తం పుర్ణకోటివిస్తారం దివ్యంసంభృతం సంపాదితం - అతిపూర్వమయాంశాద్యాది జనక
హేతుర్భక్త్యా సందోహనానా జగత్కారణ భూతం దివ్యం పృషదాజ్యమిత్యు
చ్యతే-సః పరమాత్మా తాన్ యజ్ఞపాయు ఉత్పాదకాన్ పశూన్ గవాదీన్ చక్రేసృ
ష్టవాన్ -తతః వాయవ్యాన్ వాయుమార్గగామినః పక్షిసంఘాన్ అరణ్యాన్ వ్యాఘ్రా
దీన్ చక్రేసృష్టవాన్- గ్రామ్యాశ్చ యే గ్రామసంచారిణః మార్జారాదయస్సంతి - తా
న్ చక్రేసృష్టవాన్ - భగవత్పూజాయాం పరమాత్మనః పృషదాజ్యాదిసామగ్రీసృష్టించ
కృతవానితి భావః" ॥

౩. ఉ॥ విద్యా ॥ భా ॥ "సర్వహుతః సర్వాత్మకః పురుషోయస్మిన్యజ్ఞే
హూయతే సోఽయం సర్వహుత్, తాదృశాత్తస్మాత్పూర్వోక్తాన్మానసాద్యజ్ఞాత్పృ
షదాజ్యం దధిమిశ్రమాజ్యం సంభృతం । సంపాదితం । దధిచాజ్యంచ ఇత్యేవమాది భో
గ్యజాతం సర్వం సంపాదితమిత్యర్థః । తథా , వాయవ్యాన్ వాయుదేవతాకాంల్లోక
ప్రసిద్ధానారణ్యాన్ పశూంశ్చక్రే । ఉత్పాదితవాన్ । ఆరణ్యా హరిణాదయః । తథా
యే చ గ్రామ్యా గవాశ్వాదయస్తానపి చక్రే । పశూనామంతరిక్షద్వారా వాయుదేవత్య
త్వం యజుర్బ్రాహ్మణే సమామ్నాయతే । వాయవః స్థేత్యాహ వాయుర్వా అన్తరి
క్షస్యాధ్యక్షాః । అన్తరిక్షదేవత్యాః ఖలు వై పశవః । వాయవ ఏవైనాన్పరిదదాతి । తై
త్తిరీయ బ్రాహ్మణం। (౩.౨.౧.౩.)ఇతి ॥

౪. ఉ॥ తస్మాత్॥ భా॥ "తస్మాద్యజ్ఞాత్ యజ్ఞనామక పరమాత్మనః సకా
శాత్ - సర్వహుతః సర్వైర్హూయమానాత్ పితృదేవాదిభిః సంపూజ్యమానాత్ । సంభృతం । యు
క్తం సంపాదితం । యజ్ఞాంగం పృషదాజ్యాదికం । పృషదాజ్యం । దధిమిశ్రమాజ్యం ఇత్యు
పలక్షణం వా తత్సర్వం జాతం । పశూనపి స్వేతర సర్వదేవాధిపత్య తాన్ సర్వాన్ ప్రసిద్ధాన్
వాయవ్యాన్ వాయుదేవతాకాన్ అరణ్యాన్ అరణ్యభవాన్ హరిణాదీన్ యే గ్రా
మ్యాః గ్రామభవాః । అశ్వాదయః తాంశ్చ చక్రే సృష్టవాన్" ॥

౫. ఉ॥ తస్మా॥ భా॥ "సర్వం హూయతే యస్మిన్ యజ్ఞే సర్వహుత్ । తస్మా
త్పురుషమేధాఖ్యాత్ యజ్ఞాత్ పృషదాజ్యం దధిమిశ్రమాజ్యం సంభృతం సంపాది
తం దధ్యాజ్యాది భోగ్యజాతం సంపాదితమిత్యర్థః పురుషమేధేన ఇతి శేషః । తథా పశు
పురాణాద్యాప్యనేన వాయుదేవతాకాన్ తాన్ ప్రసిద్ధాన్ పశూన్ చక్రే ఉత్పాదిత
వాన్ । అన్తరిక్షదేవత్యాః ఖలు వై పశవః । అన్తరిక్షద్వారా వాయుదేవత్వం వ్యా
ఖ్యాతం బ్రాహ్మణే । తాన్ తాన్ ఉపచారత్వాత్ । అరణ్యభవాః హరిణా
దయః యే గ్రామభవాః గవాశ్వాదయస్తాన్ సర్వాన్ చక్రే" ॥

౨॥ శుక్లయ దరా॥ భా॥ "(తస్మాద్య) అస్యార్థో వేదోత్పత్తి ప్రకరణే నిరుక్తః
(“తస్మాద్యజ్ఞాత్సచ్చిదానన్దాది లక్షణాత్పూర్ణాత్ పురుషాత్ సర్వహుతాత్సర్వ
పూజ్యాత్సర్వోపాస్యా త్సర్వశక్తిమతః పరబ్రహ్మణః. పు. ౯) తస్మాత్ పరమేశ్వ
రాత్ (సంభృతః పృషదాజ్యం) పృషు సేచన సేధాతుః వర్తన్తే సర్వాణి తస్మిన్ని పృత్యా
దికారకమన్నాది వస్తుజాతస్మిన్ సత్త్వవత్। అజ్యంఘృతం మధుదుగ్ధాదికంచ పృష
దితి భక్ష్యాన్నాదలక్షణమ్ । అజ్యమితిద్వ్యం జనోపలక్షణం, యావద్వస్తు జగతిపర్త
తే తావత్సర్వం పురుషాత్పరమేశ్వర సామర్థ్యా దేవజాతమితిబోధ్యం । తత్సర్వమీ
శ్వరేణాస్వల్పం ॥౬॥ తేనైశ్చ సమ్యగ్ధారితమస్తి। అతః సర్వైర్నవ్యధిత్తైర్నాయం పర
మేశ్వర ఏవోపాస్యో నాన్యశ్చేతి। (పశూగ్ంస్తాంశ్చక్రే) యఆరణ్యా వనస్థాః ప
శవోయేచ గ్రామ్యాస్తాన్సర్వాన్ ఏవచక్రేకృతవానస్తి । సచపరమేశ్వరో వాయ
వ్యాన్ వాయుసహచరితా న్పక్షిణశ్చక్రే చకారాదన్యా న్మనుష్య దేహధారిణః కీటప
తంగాదీనపి కృతవానస్తి"॥

దశమీఋక్.

ఋషిః నారాయణః ఛన్దః అనుష్టుప్.

మం॥౧౦॥ తస్మా᳚ద్యజ్ఞాత్స᳚ర్వహు᳚తః । ఋచ᳚స్సామా᳚నిజజ్ఞిరే ।

ఛన్దాగ్॑ంసిజజ్ఞి᳚రే తస్మా᳚త్ । యజు᳚స్తస్మాదజాయత॥ (ఋ.౯.)

అ॥ సర్వహుతః=సర్వముహోమము చేయబడుచుండెడి, తస్మాత్=ఆ,యజ్ఞాత్=యజ్ఞమువలన, ఋచః=ఋక్కులును, సామాని=సామములున్ను, జజ్ఞిరే=అయినవి । తస్మాత్=ఆయజ్ఞమువలన, ఛన్దాంసి=గాయత్ర్యాది ఛందస్సులు, జజ్ఞిరే=అయినవి,తస్మాత్=ఆయజ్ఞమువలన, యజుః=యజుస్సు, అజాయత=అయినది॥

తా॥ మానసయజ్ఞముచే ప్రీతుడయిన భగవంతునిచే ఋగ్యజుస్సామ వేదములును గాయత్ర్యాది ఛందస్సులును ఉపదేశింపబడినవి॥

౧. యు॥ అ॥ విద్యా॥ భా॥ "దశమీమాహ॥ 'తస్మాత్ యజ్ఞాత్ ... యజు
స్తస్మాదజాయత|' ఇతి॥ 'ఛన్దాంసి' గాయత్ర్యాదీని స్పష్టమన్యత్"॥

౨. యు॥ రావ॥ భా॥ "తస్మాదితి । సర్వహుతః సర్వం అనిరుద్ధాగ్నౌ
హోమంకుర్వతః యజ్ఞైకరూపం ప్రాప్తవతః తస్మాచ్చతుర్ముఖరూప బ్రహ్మణఃఋచః - ఋగ్వేదాః సామాని - సామవేదాశ్చ జజ్ఞిరే - యోగిప్రాప్తానాం విద్యధాతీపూ
ర్వం యోగాఙ్గవేదాంశ్చ ప్రిహిణోతి తస్మాదితి భగవతా ఉపదిష్టాః వేదాః త్రి[illegible]

బహుషు తాని ఛందాంసిచ జజ్ఞిరే - ఏతస్మాత్ బ్రాహ్మణా జాతా ఇత్యర్థః । యజుస్త స్మాదజాయత తస్మాద్బ్రాహ్మణః యజుః అపాదబద్ధః యజుః యజుర్వేదశ్చ పాదబద్ధశ్చ యజుర్వేదశ్చ జాయత - భగవత్కృపాలబ్ధ చతుర్ముఖ బ్రహ్మణః తదాసకల వేదాభిగతా ఇత్యర్థః పూర్వం విద్యమానా ఏవ అనేన భగవత్సన్నిధా లబ్ధా ఇత్యర్థః"॥

౩. ఋ॥ విద్యా॥ భా॥ "సర్వహుత స్తస్మాత్ పూర్వోక్తాద్యజ్ఞాదృచః సామాని జజ్ఞిరే । ఉత్పన్నాః । తస్మాద్యజ్ఞాచ్ఛందాంసి గాయత్ర్యాదీని జజ్ఞిరే । తస్మాద్యజ్ఞాద్యజురప్య జాయత"॥

౪. ఋ॥ మధ్వ॥ భా॥ "కించ సర్వహుతః హోమితాత్ । యజ్ఞాత్ సర్వయజ్ఞభోక్తుః । తస్మాద్ధరేః ఋచః ఋగ్వేదాభిమానిదేవాః దేవాశ్చ జజ్ఞిరే ఉత్పన్నాః । ప్రాదుర్భూతా ఇత్యర్థః సర్వత్రార్థః । ఏవం సామాని గాయత్ర్యాదీని ఛందాంసి యజుర్వేదాభిమాని దేవతా సమూహః అజాయత"॥

౫. శుక్లయ॥ ఉవ్వ॥ భా॥ "సర్వహుతః తస్మాత్ యజ్ఞాత్ ఋచః సామానిచ జజ్ఞిరే ఉత్పన్నాని । ఛందాంసి గాయత్ర్యాదీని జజ్ఞిరే । తస్మాద్యజురప్యజాయత ఋగ్యజుస్సామభిశ్ఛందోభిశ్చ వినాయజ్ఞో న సిధ్యతి"॥

౬. శుక్లయ॥ దయా॥ భా॥ "అస్యార్థ ఉక్తో వేదోత్పత్తి ప్రకరణే"॥

ఏకాదశీ ఋక్.

ఋషిః నారాయణః ఛందః అనుష్టుప్.

మం ॥౧౧॥ తస్మాదశ్వా అజాయన్త । యేకేచోభయాదతః ।
గావోహజజ్ఞిరే తస్మాత్ । తస్మాజ్జాతా అజావయః ॥ ఋ. ౧౦

అ॥ తస్మాత్ = అమానవయజ్ఞమువలన, అశ్వాః = అశ్వములు, అజాయన్త = పుట్టినవి, ఉభయాదతః = ఊర్ధ్వాధో భాగములయందు దంతములుగల, యేకేచ = ఏప్రాణులుగలవో, (అవియును పుట్టినవి) తస్మాత్ = అమానవయజ్ఞమువలన, గావః = గోవులు, జజ్ఞిరే = పుట్టినవి, తస్మాత్ = అమానవయజ్ఞమువలన, అజావయః = మేకలును, గొఱ్ఱెలును, జాతాః = పుట్టినవి.

భా॥ భగవత్ప్రీతికరమగు నామానవయజ్ఞమువలన గవాశ్వాది సృష్టి ప్రవర్తిం

౧. య॥ అ॥ విద్యా॥ భా॥ “అష్టాదశీమాహ॥ ‘తస్మాదశ్వా అజాయంత-తస్మాజ్జాతా అజావయః’ । ఇతి । ‘అశ్వవ్యతిరిక్తా గర్దభా అశ్వతరాశ్చయే కేచిదూర్ధ్వాఽధోభాగయోరుభయోర్దంతయుక్తాః సన్తితేప్యశ్వవత్ అజాయన్త । తథా గావః అజాశ్చావయశ్చేతి సర్వేప్యుత్పన్నాః”॥

౨. య॥ రామా॥ భా॥ “తస్మాచ్చతుర్ముఖ బ్రహ్మణః అశ్వాః మహావేగశాలిన్యస్తురంగా జాతాః॥ చకారోఽత్ర చ త్వర్థబోధకః । కించ ఏక. ఏకభాగదంతాః-చ శ్వావయః ఉభయాదతః ఉభయతోదంతాః గర్దభాదయః గావః- యజ్ఞియాజ్యాది హవిః ప్రదాః ।ఏతస్మాచ్చతుర్ముఖ బ్రహ్మణః అజాశ్చావయశ్చజాతాః”॥

3. ఋ॥ విద్యా॥ భా॥ “తస్మాత్పూర్వోక్తాద్యజ్ఞాదశ్వా అజాయన్త ఉత్పన్నాః- తథా యే కేచాశ్వ వ్యతిరిక్తాగర్దభా అశ్వతరాశ్చ ఉభయాదత ఊర్ధ్వాఽధోభాగయోరుభయోర్దంతయుక్తాః సంతితేప్య జాయన్త । తథా తస్మాద్యజ్ఞాద్గావశ్చ జజ్ఞిరే । కించతస్మాద్యజ్ఞాద జావయశ్చ జాతాః”॥

౪. ఋ॥ మధ్వ॥ భా॥ “తస్మాత్ పురుషాత్ అశ్వాః అజాయంత । యే కే చ । ఉభయాదతః । ఉభయతోదంతాః మనుష్యాద్యాః । గావోహ ధవనోఽపి తస్మాదేవ జజ్ఞిరేఽజాయంత । అజాః ఛాగాః అవయః కంబళ్యుపయుక్తపశవః ।తస్మాజ్జాతాః”॥

౫. శుక్లయ॥ మహీ॥ భా॥ తస్మాత్ యజ్ఞాత్ అశ్వాః అజాయన్త ఉత్పన్నా తథా యే కేచాశ్వవ్యతిరిక్తా గర్దభాదయోఽశ్వతరాశ్చ ఉభయాదతః ఉభయోర్భాగయోర్దంతా యేషాంతే ఉభయాదతః భాద్రపద్ దీర్ఘతమ ఊర్ధ్వాధోభాగయోర్దన్తయుక్తాః సన్తితేప్య జాయన్త । తథాహన్యూటం తస్మాత్ యజ్ఞాత్ గావః చ జజ్ఞిరే । కించతస్మాద్యజ్ఞాత్ అజావయః అజాః అవయశ్చజాతాః । నహి బహుభిర్వ్యా యజ్ఞసిద్ధ్యేత్”॥

౬. శుక్లయ॥ దయా॥ భా॥ “(తస్మాదశ్వా) తస్మాత్పరమేశ్వర సామర్థ్యాదశ్వాస్తురంగా అజాయన్త గ్రామ్యారణ్యపశూనాం మధ్యేఽశ్వాదీనా ముత్తర్వాత్ దపి ముత్తమగుణ వత్త్వ ప్రకాశనార్థోఽయమారంభః (యేకేచోభయాదతః) ఉభయతోదన్తాః ఏకే ఉభయాదతో యేకేచిదుభయా దతఉష్ట్రగర్దభాద యస్తేఽపి జాయన్త- (గావోహ) తథాతస్మాత్పురుష సామర్థ్యా దేవగావో ధేనవః కిరణాశ్చేన్ద్రియాణిచ జజ్ఞిరే జాతాని (తస్మాజ్జాతా అజా,) ఏవమేవఛాగాశ్చావయశ్చ జాతా ఉత్పన్నా ఇతి విజ్ఞేయమ్”॥

ద్వాదశీ ఋక్.

ఋషిః నారాయణః. ఛన్దః అనుష్టుప్.

మం॥ ౧౨॥ యత్పురుషం వ్యదధుః । కతిధా వ్యకల్పయన్ ।
ముఖం కిమస్య కౌ బాహూ - కావూరూ పాదావుచ్యేతే॥ (ఋ. ౧౧.)

అర్థము. యత్ = ఎప్పుడు, పురుషం = పురుషుని వ్యదధుః = కల్పించిరో (అప్పుడు), కతిధా = ఎన్నిప్రకారములచేత, వి+అకల్పయన్ = భావించిరి, అస్య = ఈపురుషునికి, ముఖం = ముఖము, కిం = ఏది, బాహూ = బాహువులు, కౌ = ఏవి, ఊరూ = ఊరువులు, కౌ = ఏవి, పాదౌ = పాదములు, ఉచ్యేతే = (భావింపంబడినట్టులు) చెప్పంబడుచున్నవి.

తా॥ మానసయజ్ఞమునందు భావింపంబడిన పురుషుని కెట్టివి ఏమి యవయవములుగ భావింపంబడినవని ప్రశ్న చేయుబడుచున్నది.

ఈఋక్కు మొదలుగ నాలుగుఋక్కులును సృష్టివిషయకములగు ప్రశ్నోత్తరములుగ దినుసు వ్రాయంబడిన భాష్యకారులు వ్యాఖ్యానము చేసియున్నారు. మూడు నాలుగు ఋక్కులు వారి వ్యాఖ్యానమునకు సరిగానున్నట్టు గనుపించినను ఒకటి రెండు ఋక్కులలో క్లేశమున్నయది. ఎట్లనిన - భగవంతుని ధ్యానించిన సమయమునందు ఏయే ప్రకారముగ ధ్యానించిరి- ఏది ఏయే అవయవమయినదో అని-ప్రశ్నార్థకము ఈ ఋక్కుతాత్పర్యమైయున్నది. ఉత్తరార్థకమగు రెండవ ఋక్కుతాత్పర్యముకూడ ఇందుకనుగుణముగ నుండవలయును. మిగిలిన రెండు ఋక్కులయందు పంచభూతబలముచే నీరెండుఋక్కులును సృష్టివిషయముగ యోజించవలసినదిగనున్నది ప్రశ్నార్థకము మొదటిఋక్కుయొక్కయు, అందుకుత్తరార్థకము రెండవఋక్కుయొక్కయు, తాత్పర్యమనుసరించి మూడు నాలుగు ఋక్కులయొక్క తాత్పర్యముకూడ అవయవత్వభావనయని మాచే వ్రాయంబడినది. ఇట్టితాత్పర్యమునె గుంటూరుపురమునందు శ్రీమత్పరమహంస బాలసుబ్రహ్మణ్య బ్రహ్మేంద్రస్వాములవారు ప్రకటించియున్నారు. ఈపక్షమందును మూడు నాలుగు ఋక్కులయందలి పంచభూతములను ప్రకృతిమార్గరూపమొకటియు ఈయుదాహరింపంబడిన భాష్యకారులలో వివాదభేదములేదనునదియొకటియు క్లేశమని ఎంచవచ్చును. ఇందునుగూర్చి పీఠికయందు వ్రాయబడు అంశములనాలోచించి యదార్థము మనస్సుచే గ్రహింపవలయును.

౧। ఋ॥ అ॥ విద్యా॥ భా॥ అథద్వాదశీమాహ "యత్పురుషం౹ కా పాదా ఉచ్యేతే" ఇతి। ప్రశ్నోత్తరరూపేణ బ్రాహ్మణాదిసృష్టిం వక్తుమత్ర బ్రహ్మవాదినాం ప్రశ్నా ఉచ్యన్తే। ప్రజాపతేః ప్రాణరూపా దేవాః 'యత్' యదా, 'పురుషం విరాడ్రూపం, 'వ్యదధుః' సఙ్కల్పేనోత్పాదితవన్తః। తదానీం 'కతిధా' కతిభిః ప్రకారైః 'వ్యకల్పయన్' వివిధం కల్పితవన్తః। ఏవం సామాన్యరూపః ప్రశ్నః। ముఖం కిమస్యేత్యాద యో విశేష ప్రశ్నాః"

౨। ఋ॥ సాయ॥ భా॥ "అథయజ్ఞాది కర్మానుష్ఠానార్థభూత బ్రాహ్మణాదిసృష్టిమాహ। యత్పురుషం వ్యదధురితి - యత్ - యదా ప్రాణాధ్యా దేవాః పురుషం చతుర్ముఖం వ్యదధుః - చతుర్వ్యాకల్పితవన్తః - కతిధా వ్యకల్పయన్ - తస్య అవయవాః కతిధా కతిప్రకారాః అకల్పయన్ - కల్పితవన్తః - అస్యబ్రాహ్మణః ముఖం కిం బాహూకౌ - ఊరూ కౌ పాదౌ కావితి ప్రశ్నాః కృతాః"॥

౩। ఋ॥ విద్యా॥ భా॥ 'ప్రశ్నోత్తరరూపేణ బ్రాహ్మణాది సృష్టింవక్తుం బ్రహ్మవాదినాం ప్రశ్నా ఉచ్యన్తే। ప్రజాపతేః ప్రాణరూపా దేవా యద్యదా పురుషం విరాడ్ రూపం వ్యదధుః సంకల్పేనోత్పాదితవన్తస్తదానీం కతిధా కతిభిః ప్రకారైర్వ్యకల్పయన్। వివిధం కల్పితవన్తః। అస్య పురుషస్య ముఖం కిమాసీత్। కౌ బాహూ అభూతామ్। కావూరూ। కౌ పాదావుచ్యేతే। ప్రథమం సామాన్యరూపః ప్రశ్నః పశ్చాన్ముఖం కిమిత్యాదినా విశేషవిషయాః ప్రశ్నాః॥"

౪। ఋ॥ మహీ॥ భా॥ "యత్పురుషం యం పురుషం వ్యదధుః। ఇత్యాత్మ్యే. ద్ధాపితవన్తః తం కతిధా యత్సంఖ్యాక బ్రాహ్మణాద్యుత్పాదకీయ దవయవత్వేన వ్యకల్పయన్ వ్యచింతయన్। తదేవ ప్రస్తావ్య వివృణోతి। ముఖమితి। అస్య శ్రీ నారాయణస్య ముఖం కింసోత్పాదక మిత్యుచ్యతే। ఇత్యాది ద్రష్టవ్యమ్। గుణరత్నత్వం సమాధత్తే బ్రాహ్మణ ఇతి॥"

౫। శుక్లయ॥ మహీ॥ భా॥ "ప్రశ్నోత్తరరూపేణ బ్రాహ్మణాదిసృష్టిం వక్తుం బ్రహ్మవాదినాం ప్రశ్నా ఉచ్యన్తే। ప్రజాపతేః। ప్రాణరూపా దేవా యత్ యదా పురుషం వ్యదధుః కాలేనోత్పాదయన్ తథా కతిధా కతిభిః ప్రకారైర్వ్యకల్పయన్ వివిధం కల్పితవంతః అస్య పురుషస్య ముఖం కిమాసీత్ కిం బాహూ కిమూరూ కిం పాదా ఉచ్యేతే పాదావపి కిమాస్తామిత్యర్థః॥"

౬। శుక్లయ॥ దయా॥ భా॥ "(యత్పురుషం) యద్యస్మాదేతం [illegible]

కృత్స్నం పురుషం పరమేశ్వరం కతిధా కియత్ప్రకారైః (వ్యకల్పయన్) తస్య సామర్థ్యవిశేషకల్పనం కుర్వన్తి స్మేత్యర్థః। (వ్యదధుః) తంసర్వశక్తియుక్త విరాట్పరం వివిధసామర్థ్య కథనాదయ ఏతాదృశానేకవిధం తస్య వ్యాఖ్యానం కృతవన్తః కుర్వన్తి కరిష్యన్తి చ। (ముఖంకిం) అస్య పురుషస్య ముఖ్యం ముఖ్యగుణైర్యుక్తః కిముత్పన్నమాసీత్ (కింబాహూ) బలవీర్యాది గుణైర్యుక్తః కిముత్పన్నమాసీత్ (కిమూరూ) వ్యాపారాదిమధ్యమగుణైః కిముత్పన్నమాసీత్ (పాదావుచ్యేతే) పాదావధానమూర్ఖత్వాదిని మగుణైః కిముత్పన్నంవర్తతే। అస్యోత్తరమాహ"

త్రయోదశీఋక్.

ఋషిః నారాయణః. ఛన్దః అనుష్టుప్.

మం। ౧౩। బ్రాహ్మణో౽స్యముఖమాసీత్ । బాహూ రాజన్యః కృతః।
ఊరూ తదస్య యద్వైశ్యః। పద్భ్యాగ్ంశూద్రో అజాయత॥(ఋ-౧౨.)

అ॥ అస్య = ఈ, పురుషునకు బ్రాహ్మణః = విద్యాదిగుణము, ముఖం = ముఖముగ, ఆసీత్ = (భావింపంబడినది) అయెను, రాజన్యః = వీర్యాదిగుణము, బాహూ = బాహువులుగ, కృతః = (భావింపంబడినదిగా) చేయంబడెను. వైశ్యః + యత్ = వ్యాపారాది ధర్మమేది (గలదో) తత్ = అది, అస్య = ఈపురుషునకు, ఊరూ = ఊరువులుగ, (భావింపబడినది అయెను) శూద్రః = సేవ్యాదిగుణము, పద్భ్యాం = పాదములుగ, అజాయత = (భావింపంబడినది) అయెను.

తా॥ మానసయజ్ఞమందు భావింపబడిన ఈపురుషునకు విద్యాదిగుణము ముఖముగను, వీర్యాదిగుణము బాహువులుగను, వ్యాపారాది ధర్మము ఊరువులుగను, సేవ్యాదిగుణము పాదములుగను, భావింపంబడినవని పూర్వప్రశ్నకు ఉత్తరము ఈఋక్కుయొక్క భావము.

ఈయంశమునుగూర్చి గాణకళీబ్రాహ్మణోపనిషత్తునందు చెప్పంబడినయంశమును ఆలోచింపదగినది. (గాణకళ్యోపనిషత్తు ౨, ౮) ‹అథ దాన్మమాస్యాం పురప్రశ్నప్రత్యుత్తరముదృశ్యమాన ముపతిష్ఠైతత్రైణా మృతాపోమారాజాని విదక్షగాః ప శ్చిమాభ్యోఽపి యజ్ఞానతిర్బ్రాహ్మణాస్త ఏకంముఖం తేనముఖేన రాజ్ఞోఽత్సి తేన ముఖేనమామన్నాదంకురు రాజాతఏకం ముఖంతేన ముఖేన విశోఽత్సి తేన ముఖేనమామన్నాదంకురు ప్రజాస్తు ఏకం ముఖమ్ &c.,॥ (పు. ౨౪.)

౧. యా॥ అ॥ విద్యా॥ భా। "అథతత్రియోందశీమాహ॥ 'బ్రాహ్మణోఽస్య-ఇతి' యాస్, ఇతి॥ యో౽యం బ్రాహ్మణజాతి విశిష్టః పురుషః సో౽యం 'అస్య, ప్రజాపతేః, 'ముఖమాసీత్', ముఖాదుత్పన్న ఇత్యర్థః యో౽యం 'రాజన్యః, క్షత్రియజాతిః సబాహూత్వేన నిష్పాదితః, బాహుభ్యాముత్పాదిత ఇత్యర్థః । 'తత్, తదానీం, యాస్య ప్రజాపతేః 'ఊరూ, తద్రూపః 'వైశ్యః' సమ్పన్నః ఊరుభ్యాముత్పన్న ఇత్యర్థః తథా । 'పద్భ్యాంశూద్రః, ఉత్పన్నః॥ ఇయంచముఖాదిభ్యో బ్రాహ్మణాదీనా ముత్పత్తిః సప్తమకాండే సముఖతస్త్రివృతం నిరమిమీతేత్యాదా విస్పష్టమామ్నాతా । అతః ప్రశ్నోత్తరే ఉభేఅపి తత్పరత్వేనైవ యోజనీయే॥

౨. యా॥ రామా॥ భా॥ "అస్య చతుర్ముఖబ్రహ్మణః బ్రాహ్మణః ముఖమాసీత్ ముఖస్థానీయోఽభవత్ బ్రాహ్మణః అస్యముఖాజ్జాత ఇత్యర్థః - బాహూ రాజన్యః కృతః అస్య బాహుస్థానీయః రాజన్యః క్షత్రియః కృతః-అస్య బాహ్వోః క్షత్రియోజాత ఇత్యర్థః । ఊరూ తదస్య యద్వైశ్యః-తత్ తథా అస్య ఊరూస్థానీయోవైశ్యః అర్యః కృతః-అస్య ఊర్వోః వైశ్యోజాత ఇత్యర్థః-పద్భ్యాగ్ం శూద్రోఽజాయత-అస్య పాదాభ్యాం శూద్రోఽజాయత ఉత్పన్నః చతుర్ముఖ శరీరకాని యద్ధనారాయణముఖబాహూరుపాదభ్యః యజ్ఞనిర్వర్తకాః చత్వారోవర్ణాః ఉత్పన్నా ఇత్యర్థః"॥

3. ఋ॥ విద్యా॥భా॥ "ఇదానీం పూర్వోక్తానాం ప్రశ్నానాముత్తరాణి దర్శయతి । అస్య ప్రజాపతేః బ్రాహ్మణో బ్రాహ్మణత్వజాతి విశిష్టః పురుషో ముఖమాసీత్ । ముఖాదుత్పన్న ఇత్యర్థః । యో౽యం రాజన్యః క్షత్రియత్వజాతిమాన్పురుషః సబాహూకృతః। బాహుత్వేన నిష్పాదితః॥ బాహుభ్యాముత్పాదిత ఇత్యర్థః తత్తదానీమస్య ప్రజాపతేర్యదూరూ తద్రూపో వైశ్యః సంపన్నః । ఊరుభ్యాముత్పన్న ఇత్యర్థః॥ తథాస్య పద్భ్యాం పాదాభ్యాం శూద్రః శూద్రత్వ జాతిమాన్పురుషో౽జాయత । ఇయంచముఖాదిభ్యో బ్రాహ్మణాదీనాముత్పత్తిర్యజుః సంహితాయాంసప్తమకాండే సముఖతస్త్రివృతంనిరమిమీతే త్యాదా విస్పష్టమామ్నాతా। అతః ప్రశ్నోత్తరే ఉభే అపి తత్పరతయైవ యోజనీయే॥

౪. ఋ॥ మధ్వ॥ భా॥ "అస్య పురుషనామ్నో నారాయణస్య ముఖం ముఖాత్ ముఖమిత్యాది ప్రథమావది చమ్యర్థే। బ్రాహ్మణః బ్రాహ్మణజాత్యుత్తమాభిమానీ బ్రహ్మ బ్రాహ్మణజాతిశ్చ ఆసీత్-బాహూ బాహుభ్యాం రాజన్యః క్షత్రియః క్షత్రియజాత్యుత్తమాభిమానీ వాయుం పురంద్రాది। అవాంతరాభిమాని స్వాయంభువమనుః। క్షత్రియజాతిశ్చ కృతః జాతః॥ ఊరూ ఊరుభ్యాం వైశ్యః వైశ్యజాత్యుత్తమాభిమానీ వరుణః అవాంతరాభిమానీ శాస్త్రదేవతా। వైశ్యజాతిశ్చ అజాయత పద్భ్యాం శూద్రః శూద్రజాత్యుత్తమాభిమానీ

అత్యేనిదవతా నమూనాశ్చ । అవాంతరాభిమాని కృత్యాభ్యుదయకారూద్రి జాతి కృత్యభాజనకో॥

౫॥ శుక్లయజుర్మహీధరభాష్యమ్॥ "పూర్వోక్త ప్రశ్నోత్తరాణ్యాహ । బ్రాహ్మణః బ్రాహ్మణత్వజాతి విశిష్టః పురుషో౽స్య ప్రజాపతేర్ముఖమాసీత్ ముఖాదుత్పన్న ఇత్యర్థః । రాజన్యః క్షత్రియత్వజాతి విశిష్టో బాహూ కృతః బాహుత్వేన నిష్పాదితః। తత్ తదానీమస్య ప్రజాపతేః యత్ యావూరూ తద్రూపో వైశ్యః । సంపన్నః ఊరుభ్యాముత్పాదిత ఇత్యర్థః తథాస్య పద్భ్యాం శూద్రత్వజాతిమాన్ పురుషో జాయత ఉత్పన్నః"॥

౬. శుక్లయజురువటభాష్యమ్ «(బ్రాహ్మణో౽స్య.) అస్య పురుషస్య ముఖం యజ్ఞవిద్యాదయో ముఖ్యగుణాః సత్య భాషణోపదేశాదీని కర్మాణి చ సన్తి సో౽త్ర బ్రాహ్మణ ఆసీదుత్పన్నో భవతి । (బాహూ రాజన్యః కృతః) బలవీర్యాది లక్షణాన్వితో రాజన్యః క్షత్రియస్తేన కృత ఆజ్ఞప్త ఆసీదుత్పన్నో భవతి। (ఊరూ తదస్య.) కృషివ్యాపారా దయో గుణా మధ్యమాస్తేభ్యో వైశ్యో వణిగ్జనో౽స్య పురుషస్య పదకాదుత్పన్నో భవతీతి వేద్యమ్ । (పద్భ్యాం శూద్రో) పద్భ్యాం పాదేన్ద్రియ నీచత్వమూర్ఖత్వజడబుద్ధిత్వాదిగుణైర్యుక్తః శూద్రః సేవాగుణవిశిష్టః పరాధీనతయా ప్రవర్తమానో౽జాయత జాత ఇతి వేద్యమ్ । అస్యోత్తరవిస్తరాణాని వర్ణాశ్రమ ప్రకరణేవక్ష్యన్తే । ఛన్దసి లుఙ్ లఙ్ లిటః ౧। అష్టాధ్యా-అ-౩-పా ౪-ఇతిసూత్రేణ సామాన్యకాలే త్రయోలకారా విధీయన్తే"॥

చతుర్దశీఋక్.

ఋషిః నారాయణః ఛన్దః అనుష్టుప్.

మం॥౧౪॥ చన్ద్రమా మనసో జాతః । చక్షోః సూర్యో అజాయత।
ముఖాదిన్ద్రశ్చాగ్నిశ్చ ప్రాణాద్వాయురజాయత॥ (ఋ-౧౩.)

అ॥ చన్ద్రమాః = చన్ద్రుడు, మనసః = మనస్సునగా, జాతః = అయెను. సూర్యః = సూర్యుడు, చక్షోః = చక్షువునగా, అజాయత = అయెను. ఇన్ద్రశ్చ = ఇన్ద్రుడును, అగ్నిశ్చ = అగ్నియు. ముఖాత్ = ముఖమునగా, (అయెను) వాయుః = వాయువు, ప్రాణాత్ = ప్రాణమునగా, అజాయత = అయెను,

తా॥ ఈ సూక్తమునందు భావింపఁబడిన పురుషునకు చన్ద్రుడు మనస్సుగా

సూర్యుడు చక్షుస్సుగా ఇన్ద్రాగ్నులు ముఖముగా, వాయువు ప్రాణముగా భావింపబడినవి॥

౧. యు॥ అ॥ విద్యా॥ భా॥ "అథచతుర్దశీమాహ॥ 'చన్ద్రమామనసో జాతః ప్రాణాద్వాయురజాయత' ఇతి। యథాదధ్యాదిద్రవ్యాణిగవాదిపశవః ఋగాదివేదాః బ్రాహ్మణాది మనుష్యాశ్చతస్మాదుత్పన్నాః, ఏవంచన్ద్రాదయోదేవా అపితస్మాదేవోత్పన్నాః। చక్షోశ్చక్షుషః"॥

౨. యు॥ రామా॥ భా॥ అథసర్వలోకోపకారసృష్టిమాహ। చన్ద్రమామనసోజాతఇతి। అస్యచతుర్ముఖబ్రహ్మణః మనసః చన్ద్రమాః సర్వజనాహ్లాదకశ్చన్ద్రః। జాతః-చక్షోరితియావచ్ఛాందసం- చక్షుషః నేత్రయోః- సూర్యః సర్వవస్తుప్రకాశక ఆదిత్యః- జాతః-ముఖాదిన్ద్రశ్చాగ్నిశ్చజాతౌ స్పష్టోర్థః-ప్రాణాద్వాయురజాయత- సర్వప్రాణిప్రాణహేతుర్వాయురుత్పన్నః"॥

3. ఋ॥ విద్యా॥ భా॥ "యథాదధ్యాజ్యాదిద్రవ్యాణిగవాదయః పశవఋగాదివేదా బ్రాహ్మణాదయో మనుష్యాశ్చతస్మాదుత్పన్నా ఏవంచన్ద్రాదయోదేవా అపితస్మాదేవోత్పన్నా ఇత్యాహ। ప్రజాపతేర్మనసస్సకాశాచ్చన్ద్రమాజాతః। చక్షోశ్చచక్షుషః సూర్యోఽప్యజాయత। అస్యముఖాత్ ఇన్ద్రశ్చాగ్నిశ్చ దేవావుత్పన్నౌ అస్యప్రాణాద్వాయురజాయత"॥

౪. ఋ॥ మధ్వ॥ భా॥ "చన్ద్రమాః మనసః సకాశాజ్జాతః। చక్షోశ్చక్షుషోపి ప్రస్వాపకః సూర్యః। అగ్నిః వైశ్వానరాఖ్యాగ్నిశ్చ। వాయుః ప్రాణవాయుశ్చ అజాయతేతి సర్వత్రసంబంధః। కించలోకా అస్యైవ సృష్టా ఇత్యాహ"॥

౫. శుక్ల యు॥ మహీ॥ భా॥ యథాదధ్యాది ద్రవ్యాణిగవాదయః పశవః ఋగాదివేదాః బ్రాహ్మణాదయో మనుష్యాశ్చతస్మాదుత్పన్నాః। ఏవంచన్ద్రాదయోదేవా అపితస్మాదేవోత్పన్నా ఇత్యాహ। మనసస్సకాశాచ్చన్ద్రమాః జాతః చక్షోః చక్షుషః సకాశాత్సూర్యః అజాయత వాయుః ప్రాణశ్చ శ్రోత్రాత్ ఆకాశాద జాయత ముఖాదగ్నిరజాయత"॥

౬. శుక్ల యు॥ దయా॥ భా॥ "(చన్ద్రమామనసో.) తస్యవిరాట్పురుషస్య మనసో మననశీలాత్స్వరూపాచ్చన్ద్రమాజాత ఉత్పన్న ఇతి। తథాచక్షోర్జ్యోతిర్మయాత్సూర్యోఽజాయత। ఉత్పన్న ఇతి। (శ్రోత్రాద్వాయు.) శ్రోత్రాకాశమయా

ప్రాణాత్ జగదుత్పన్నమస్తి। వాయుమయాన్నాయురుత్పన్నాస్తి। పాణిప్రసర్వ ద్రియాణి చోత్పన్నానిసన్తి। ముఖాన్మర్త్యాశ్చోర్ధ్వరేతసః దగ్నిర నాయులోత్ప న్నాఽస్తి"

పఞ్చదశీఋక్.

ఋషిః నారాయణః ఛన్దః అనుష్టుప్.

మం।౧౪। నాభ్యా ఆసీద న్తరిక్షమ్। శీర్ష్ణో ద్యౌస్సమవ ర్తత। పద్భ్యాం భూమిర్దిశశ్శ్రోత్రాత్ । తథా లోకాం అకల్పయన్॥ (ఋ.౧౪.)

అ। అన్తరిక్షం = అన్తరిక్షలోకము, నాభ్యాః = నాభిగా, ఆసీత్ = ఆయెను। ద్యౌః = ద్యులోకము, శీర్ష్ణః = శిరస్సుగా, సమవర్తత = ప్రవర్తించెను, భూమిః = భూలోకము, పద్భ్యాం = పాదములుగా, (ప్రవర్తించెను,) దిశః = దిక్కులు, శ్రోత్రాత్ = కర్ణములుగా (ప్రవర్తించెను), తథా = అట్టిప్రకారముగ, లోకాన్ = లోకములను, అకల్పయన్ = భావించిరి।

తా। ఈమానసయజ్ఞమునందు పురుషుని నానాలోకములుగా అవయవము లుగ భావింపబడినవి।

౧. సా। అ। విద్యా। భా। "అథపఞ్చదశీమాహ। 'నాభ్యా ఆసీదన్తరిక్షం అకల్పయన్' । ఇతి। యథా దేవాస్తస్మాదుత్పన్నాః । తథా లోకానప్యన్తరిక్షాదీన్ ప్రజాపతేః నాభ్యాద్యవయవాత్ 'అకల్పయన్' ఉత్పాదితవన్తః"।

౨. సా। రామా। భా। "అనిరుద్ధనారాయణ శరీరభూతచతుర్ముఖ బ్రహ్మణః భూమ్యన్తరిక్ష చతుర్దశలోకాః కల్పితాః - ఇత్యాదినాభ్యా ఆసీదితి - భగవచ్ఛరీర భూత చతుర్ముఖ బ్రహ్మణః నాభ్యాః నాభేరన్తరిక్షం ఆకాశం ఉత్పన్నమాసీత్ - శీర్ష్ణః శిరోభాగాత్ ద్యౌః స్వర్గం ఊర్ధ్వభాగస్థ సప్తలోకాః సమవర్తత - ఉత్పన్నా అభూవన్ - పద్భ్యాం భూమిః భూరాద్యధోభాగస్థ సప్తలోకాః జాతాః శ్రోత్రాత్ శ్రోత్రేన్ద్రియాత్ - దిశః అష్టదిశః నిర్గతాః ॥ తథా లోకాన్ అకల్పయన్ సప్తద్వీపాదివిభక్తలోకాన్ కల్పితవాన్ విరిఞ్చః ॥ సప్తావరణయుక్తాణ్డకోటి బ్రహ్మాణ్డసృష్టిః పరమాత్మనా ... సర్వసృష్టిస్తు ... శరీరచతుర్ముఖద్వారా, ఇతిభావః"।

౩. ఋ॥ విద్యా॥ భా॥ "యథా దధ్యాదీన్ప్రజాపతేర్యజ్ఞః ప్రభృతిభ్యో ఽకల్పయం స్తథాంతరిక్షాదీన్ లోకాన్ప్రజాపతేర్నాభ్యాదిభ్యో దేవా అకల్పయన్ ఉత్పాదితవంతః ఏతదేవదర్శయతి। నాభ్యాః ప్రజాపతేర్నాభేరంతరిక్షమాసీత్। శీర్ష్ణః శిరసో ద్యౌః సమవర్తత। ఉత్పన్నా। అస్య పద్భ్యాం పాదాభ్యాం భూమిరుత్పన్నా। అస్య శ్రోత్రాద్దిశ ఉత్పన్నాః"॥

౪. ఋ॥ మధ్య॥ భా॥ "నాభిప్రదేశాదంతరిక్షం। శీర్ష్ణః శిరసః ద్యౌ లోకవివక్షయా లోకాన్ భగవదంగసృష్టత్వ ముక్తం చతుర్దశలోకవివక్షయా। లోకానాం భగవదంగసృష్టత్వ మాహాతధేతి। పద్భ్యాంభూమిరిత్యాదిలోకాన్ పాతాళాది చతుర్దశలోకాన్ భగవత్పాద మూలాద్యంగజాతత్వేన అకల్పయన్ వ్యాదింతయన్"॥

౫. శుక్లయ॥ మహీ॥ భా॥ "యథా ప్రజాపతేర్మనః ప్రభృతయశ్చంద్రాదీన కల్పయన్-తథాన్తరిక్షాదిలోకా నిత్యాహనాభ్యేతి ప్రజాపతేః నాభేః సకాశాత్ అన్తరిక్షమాసీత్। శీర్ష్ణః శిరసః ద్యౌః స్వర్గః సమవర్తతోత్పన్నా అస్య పద్భ్యాం పాదాభ్యాం భూమిరుత్పన్నా శ్రోత్రాద్దిశః ఉత్పన్నా తథా తేనోక్తేన విధినా లోకాన్ భూరాదీన్ ప్రజాపతేః సకాశాదకల్పయన్ కల్పితవంతః స్కందా ఉత్పన్నాః కాలా ఇతి శేషః"।

౬. శుక్లయ॥ దయా॥ భా॥ "(నాభ్యా) అస్య పురుషస్య నాభ్యా అవకాశమయాత్పరమార్థా దన్తరిక్షముత్పన్నమాసీత్। ఏవం శీర్ష్ణః శిరోవదుత్తమ సామర్థ్యాత్ప్రకాశమయాత్ (ద్యౌః) సూర్యాదిలోకః ప్రకాశాత్మకః సమవర్తత సర్వ్వ ముత్పన్నస్సన్ వర్తతే। (పద్భ్యాంభూమిః.) పృథివీకారణమయాత్పరమార్థాత్ పరమేశ్వరేణ భూమిర్ధరణిరుత్పాదితాస్తి జలంచ। (దిశశ్శ్రో.) శబ్దాకాశ కారణమయాచ్ఛ్రోత్రాద్దిశ ఉత్పాదితాస్సన్తి। (తథా లోకాం. అ. అకల్పయన్) తథా తేనైవ ప్రకారేణ సర్వలోకకారణమయాత్పరమార్థాదన్యాన్సర్వాన్ లోకాంస్తత్రస్థా చరజఙ్గమాన్పదార్థాన కల్పయత్పరమేశ్వర ఉత్పాదితవానస్తి"॥

షోడశ్యృక్.

ఋషిః. నారాయణః. ఛన్దః. అనుష్టుప్.

మం॥ ౧౬॥ వేదాహమేతమ్పురుషమ్మహాన్తమ్। ఆదిత్యవర్ణన్తమసస్తుపారే। సర్వాణిరూపాణివిచిత్యధీరః। నామానికృత్వాఽభివదన్యదాస్తే॥

అ॥ సర్వాణి = సమస్తములైనటువంటి, రూపాణి = రూపములను, విచిత్య =

రచించి, నామాని=నామములను, కృత్వా=చేసి, అభివదన్=పిలుచుచున్నవాడై, ధీరః=స్థిరమైన, యత్=ఏపరమేశ్వరుడు, ఆస్తే=ఉండునాడో, మహాంతం=సర్వోత్కృష్టుడయినట్టియు, ఆదిత్యవర్ణం=ఆదిత్యునియొక్క కాంతివంటి కాంతి గలిగినట్టియు, తమసః=ప్రకృతిమండలమునకు పరస్తాత్=అవతలనుండుచున్నటువంటి ఏతం పురుషం=ఈపరమేశ్వరుని, అహం=నేను, వేద=(ధ్యానముచే) తెలిసి కొనుచున్నాను.

ఏ పరమేశ్వరుడు నామరూపములను సృజించి స్థిరుడయియుండునాడో అట్టిసర్వోత్కృష్టుడును జ్ఞానగోచరుడునగు పరమేశ్వరుని ధ్యానముచే తెలిసికొనుచున్నాను.

౧. [illegible] అథ మహిమానం। వేదాహమేతం-యదాస్తే,, ఇతి। యథోక్తవిరాట్పురుషధ్యానమత్ర ప్రతిపాద్యతే। తత్ర మంత్రద్రష్టా స్వస్యాయం ధ్యానానుభవం ప్రకటయతి 'యత్' యః పురుషః 'సర్వాణి రూపాణి' దేవమనుష్యాదీని, విచిత్య విశేషేణ నిష్పాద్య, 'నామాని' దేవోఽయం మనుష్యోఽయమిత్యాదీని, 'కృత్వా' అభివదన్ తైస్తైర్నామభిరభితో వ్యవహరన్, 'ఆస్తే' వర్తతే, 'పురుషం' విరాజం, 'మహాంతం' సర్వగుణైరధికం, 'ఆదిత్యవర్ణం' ఆదిత్యవత్ ప్రకాశమానం, 'వేద' అహం, జానామి ధ్యానేన సర్వదా అనుభవామీత్యర్థః। 'తమసః పారే' అజ్ఞానాత్పరస్తాద్వర్తతే। అతో యుక్తమేతం వేద ఇతి
-[illegible]

౨. [illegible] అహం [illegible] తం పురుషం మహాంతం [illegible] అభివదన్ యదాస్తే-[illegible] ఇత్యాద్యంతర్యామి [illegible] మహాంతం అధికం సర్వదేవేభ్యో అధికం పురుషం పరమపురుషం [illegible] తమసస్తు పారే ప్రకృతిమండలస్య పారభూతే అవధిభూతే। పరమపదే విద్యమానం ఆదిత్యవర్ణం ఆదిత్యస్య సూర్యస్య వర్ణః - కాంతిరివకాంతిర్యస్య ఆదిత్యవర్ణం - [illegible] [illegible] ధీరః [illegible] ధీరః [illegible] - [illegible] ఇతి - [illegible] సర్వాణిరూపాణి, [illegible] రూపాణి [illegible] [illegible] నామాని [illegible]

చాంతరిక్షమథో నువః - ఇతి పూర్వభిప్రాయత్కల్పానుసారేణ - నామరూపంచ భూతానాం కృతానాంచ ప్రపంచనం। వేదశబ్దేభ్య ఏవాదౌ దేవాదీనాంచ కారస ఇతి। తాదృశా ధీరః యోగ్యఇష్ట్రాదికవాన్ దృష్ట్వా ఇద్విదష్ట్వ్రా నామన్యాకరోత్ : పూర్వకల్పానుసారేణ సర్వభూతానాం నామరూపకరణాదికం కృత్వా అభివదన్ - ఆస్తే - యదాస్తే - లోకవ్యవహారార్థం తత్తన్నామభి స్తాంస్తాన్పదార్థాన్ స్వయముచ్చర న్నాస్తే పరమాత్మా అస్మిన్ పూర్వోక్తయోగపదమిత సమ్యక్ప్రాదిత్యాకాంతి విశిష్ట త్రియం వర్తించునాతను - వేదాహమితి సాక్షాత్కారోతి - మసాధనానుష్ఠానకాల ఏ వమోక్షయోగ్యోభవతీత్యుక్త వచన్యతాం"॥

ఈమంత్రము ఋగ్వేదములోను శుక్లయజుర్వేదములోను లేదు.

సప్తదశీఋక్.

ఋషిః నారాయణః. ఛన్దః అనుష్టుప్.

మం॥౧౭॥ ధాతా పురస్తాద్యముదాజహార। శక్రః ప్రవిద్వాన్ప్రదిశశ్చతస్రః। తమేవం విద్వానమృత ఇహ భవతి । నాన్యః పన్థా అయనాయ విద్యతే॥

అ॥ పురస్తాత్ = పూర్వకాలమునందు, ధాతా = బ్రహ్మపురుషుడు, యం = ఏపరమేశ్వరుని, ఉదాజహార = ప్రకటించెనో. చతస్రః = నాలుగయినటువంటి, ప్రదిశః = దిక్కులయందుండెడి ప్రాణులను, ప్రవిద్వాన్ = లెస్సగ దెలిసినటువంటి, శక్రః = ఇన్ద్రుడు, (ఏపరమేశ్వరుని బ్రకాశింపజేసెనో), తం = ఆపరమేశ్వరుని, ఏవం = ఈప్రకారముగ. విద్వాన్ = తెలిసికొనినవాడు, ఇహ = ఈజన్మమందు, అమృతః = మరణరహితుడు, భవతి = అగుచున్నాడు, అయనాయ = మోక్షప్రాప్తికొరకు, అన్యః = ఇతరమయినటువంటి, పన్థాః = మార్గము, నవిద్యతే = లేదు॥

తా॥ బ్రహ్మపురుషుడనుధాత ఇన్ద్రుడు మొదలగు జ్ఞానులు పూర్వకాలమునందు ఏపరమేశ్వరుని ధ్యానముచే దెలిసికొనిరో ఆపరమేశ్వరుని దెలిసికొనిన పురుషుడు మోక్షమును బొందుననియు మోక్షప్రాప్తికి పరమేశ్వరుని ధ్యానముతప్ప ఇతర సాధనము లేదనియు భావము॥

౧. యజు॥ అ॥ విద్యా॥ భా॥ 'అథసప్తదశీమాహ । 'ధాతా.

ష్యతే' ఇతి । 'ధాతా' ప్రజాపతిః, 'ఆసం' విరాడ్రూపమ్, 'ఉదాజహార' ధా[illegible] [illegible] పరిణమయితవాన్ - 'పశవః' [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible], 'శక్రః' ఇన్ద్రః, [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible], 'ఏవం' [illegible] [illegible], [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] విరాట్పురుష[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible], [illegible] విరాట్పురుష [illegible] [illegible] [illegible], [illegible], । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]॥

౨. [illegible] [illegible] 'ఏ[illegible] [illegible] [illegible] ఇతి [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ధాతా పురస్తాత్ । పురస్తాత్ - సృ[illegible] [illegible] [illegible] ధాతా [illegible] [illegible] ఉదాజహా[illegible] - [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ఉదాజహార [illegible] [illegible] పురందరః [illegible] ఉదాజహార [illegible]॥

ఈ మంత్రము ఋగ్వేదమునందును కృష్ణ యజుర్వేదమునందును లేదు.

అష్టాదశీ ఋక్.

ఋషిః నారాయణః ఛన్దః అనుష్టుప్.

మం॥ గు॥ యజ్ఞేన యజ్ఞమయజన్త దేవాః। తాని ధర్మాణి ప్రథమాన్యాసన్
తే హ నాకమ్మహిమానస్సచన్త। యత్ర పూర్వే సాధ్యాస్సన్తి దేవాః॥ ఋ॥ ౧౮

అ॥ దేవాః = విబుధులు, యజ్ఞేన = మానసయజ్ఞముచేత, యజ్ఞం = పరమేశ్వరుని, అయజన్త = పూజించిరి, తాని = ఆ, ధర్మాణి = జగద్ధారకములగు ధర్మములు, ప్రథమాని = ముఖ్యములు, ఆసన్ = అయినవి యత్ర = ఏస్వర్గలోకమునందు, పూర్వే = ప్రాచీనులగు, సాధ్యాః = జ్ఞానులయిన, దేవాః = విబుధులు, సన్తి = ఉంచున్నారో, నాకం = (ఆ) స్వర్గమును, తే = (ఆ) భగవదుపాసకులగు, మహిమానః = మహాత్ములు, సచన్తే = పొందుచున్నారు.

తా॥ విబుధులు. మానసయజ్ఞముచే భగవంతుని ప్రీతినొందించిరి. ఆభగవంతుని ఉపాసనచేయువారలును ఆవిబుధులచే పొందంబడిన స్వర్గమును పొందుదురని భావము॥

౧ య॥ అ॥ విద్యా॥ భా॥ "అథాష్టాదశీమాహ । 'యజ్ఞేన-సన్తిదేవాః' ఇతి అతోస్యానువాకతాత్పర్యం సంక్షేపేణ వ్యాఖ్యాస్యతి । 'దేవాః, ప్రజాపతిప్రాణరూపాః, 'యజ్ఞేన' యథోక్తేన మానసేన సంకల్పేన, 'యజ్ఞం' యథోక్తయజ్ఞస్వరూపం ప్రజాపతిం, 'అయజన్త' పూజితవన్తః, తస్మాత్ పూజనాత్ 'తాని' ప్రసిద్ధాని, 'ధర్మాణి' జగద్రూపవికారాణాం ధారకాణి, 'ప్రథమాని' ముఖ్యాని ఆసన్; ఏతావతా సృష్టిప్రతిపాదకానువాకభాగార్థః సఙ్గృహీతః । అథోపాసన తత్ఫలరూపోనువాకభాగార్థః సఙ్గృహ్యతే, 'యత్ర' యస్మిన్ విరాట్ప్రాప్తిరూపే, నాకే, 'పూర్వేసాధ్యాః' పురాతనా విరాడుపాస్తిసాధకాః 'దేవాః సన్తి' తిష్ఠన్తి; తం 'నాకం' విరాట్ప్రాప్తిరూపం స్వర్గం 'తే మహిమానః' తదుపాసకా మహాత్మానః, 'సచన్త' సమవయన్తి ప్రాప్నువన్తి॥ ఇతి సాయణాచార్య విరచితే మాధవీయే వేదార్థప్రకాశే యజురారణ్యకే తృతీయప్రపాఠకే ద్వాదశోనువాకః॥

౨ య॥ రామా॥ భా॥ "పాద్మకల్పే నారాయణ విశ్వసూత్రత్వేన సృష్టివిధ యజ్ఞం నిగమయతి(ఋతి)॥ యజ్ఞేనేతి-దేవాః-సాధ్యాఖ్యాదేవాః-యజ్ఞేన-పశుభూ

తదితుర్య్మశీర్షమానివహాయజ్ఞం-సృష్టియజ్ఞం-అయజన్త కృతవంతః-అభూవన్-తానిధర్మాణి ప్రథమాన్యాసన్-సాధ్యదేవకృతాని పూర్వోక్తాని యజ్ఞాది కర్మాణీత్యర్థః ప్రథమాన్యాసన్-సర్వేషాంధర్మాణాంమధ్యే ప్రథమాన్యాసన్ మోక్షస్యాపి కారణభూతత్వాదిత్యర్థః-తేహాతి-తేహేతి ప్రసిద్ధా-ఏతద్యజ్ఞకర్తారః మహిమానః-విశేషమహిమాయుక్తాస్సంతః నాకంసచంతే-నవిద్యతే అకందుఃఖంయస్మిన్నితి నాకంపరమపదం నాకోఽఙ్గబ రవాస్యగేః పరమవ్యోమ్నివాసస్తు వి। జగన్నామునివిష్ణోరితి నిఘంటుః । సచంతే ప్రాప్నువంతి- యత్రేత్యపూర్వే సాధ్యాస్సంతి దేవా ఇతి. యత్రయస్మిన్పరమపదే సాధ్యాః దేవాస్సంతి- శ్రీ అనంతగరుడవిష్వక్సేనాది నిత్యసూరయస్సంతి-తంలోకంసచంతే. సచసమవాయ ఇతిధాతుః-తంలోకం ప్రాప్నువంతీత్యర్థః"॥

౩. ఋ॥విద్యా॥భా॥ "పూర్వంప్రపంచేనోక్తమర్థం సంక్షిప్యాత్రదర్శయతి। దేవాః ప్రజాపతి ప్రాణరూపాయజ్ఞేన యథోక్తేనమానసేనసంకల్పేన యజ్ఞంయథోక్తయజ్ఞస్వరూపం ప్రజాపతిమయజంత । పూజితవంతః ।తస్మాత్పూజనాత్తాని ప్రసిద్ధానిధర్మాణి జగద్రూపవికారాణాం ధారకాణిప్రథమాని ముఖ్యాన్యాసన్ । ఏతావతా సృష్టిప్రతిపాదకసూక్తభాగార్థః సంగృహీతః అథోపాసన తత్ఫలానువాదకభాగార్థఃసంగృహ్యతే యత్రయస్మిన్విరాట్ప్రాప్తిరూపేనాకేపూర్వేసాధ్యాఃపురాతనావిరాడుపాస్తిసాధకాదేవాః సన్తితిష్ఠంతి తన్నాకం విరాట్ప్రాప్తిరూపం స్వర్గంతే మహిమానస్తదుపాసకామహాత్మానః సచంత సమవయంతి।ప్రాప్నువంతి । ఇత్యష్టమస్య చతుర్థ ఏకోనవింశోవర్గః॥ ఇతి దశమే మండలే సప్తమోఽనువాకః॥ (సూ. ౯౦)

౪. ఋ॥ మధ్వ॥భా॥"యజ్ఞేన భగవత్పూజాత్మకే పూర్వోక్తయాగేన యజ్ఞం భగవంతం అయజంత।తేన భగవద్యజనకారణేనతాని దేవాః ప్రథమానిధర్మాణి ముఖ్య జగద్ధారకాః ఆసన్ తేదేవాః మహిమానః మహాసమర్థాః పితాః నాకంముక్తికామధ వాష్మకం।మోక్షం సచంత ప్రాప్తాః యత్రవైకుంఠాదౌలోకేపూర్వేసాధ్యాః పూర్వక ల్పముక్తాః దేవాః సంతి తత్రేత్యర్థః హా ఇత్యేవ బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమిత్యాది ప్రసిద్ధికసమతిః సూచితా.॥"

౫. శుక్లయజుర్మహీ॥భా॥"పూర్వప్రపంచోక్తమర్థం సంక్షిప్యాహ । దేవాః ప్రజాపతి ప్రాణరూపా యజ్ఞేన యథోక్తేనమానసేన సంకల్పేనయజ్ఞేనయజ్ఞం యజ్ఞస్వరూపం ప్రజాపతిమయజన్త పూజితవన్తః । తస్మాత్ పూజనాత్ తాని ప్రసిద్ధానిధర్మాణి జగద్రూపవికారాణాంధారకాణి ప్రథమాని ముఖ్యాని భూతాని ఆసన్

ఏతావతా సృష్టిప్రతిపాదకసూక్తభాగార్థః ఉక్తః। అథోపాసనతత్ఫలానువాదక భాగార్థః సంగృహ్యతే యత్ర యస్మిన్ విరాట్ప్రాప్తిరూపే నాకే పూర్వే సాధ్యాః పురాతనాః విరాడుపాధిసాధకాః దేవాః సన్తి తిష్ఠన్తి తం నాకం విరాట్ప్రాప్తిరూపం స్వర్గం తే ఏవ తే మహిమానః తదుపాసకా మహాత్మానః సచన్త సచన్తే సమవయన్తి ప్రాప్నువంతి వద ర్థాః అమరాః। సృష్టేః ప్రవాహనిత్యతాం ద్యోతయతి తదుక్తం సూర్యాచన్ద్రమసౌ ధాతా యథాపూర్వమకల్పయదితి"।

౬. శుక్లయ॥పరా॥భా॥ "(యజ్ఞేనయజ్ఞమ)యవిద్వాంసో యజ్ఞం యజనీయం పూజనీయం పరమేశ్వరం యజ్ఞేన తత్ప్రాప్తిసాధనోపాసన రీత్యా పూజనేన తమేవా యజన్త యజన్తే యజన్తి చ। తాన్యుపాసనధర్మాణి ప్రథమాని సర్వకర్మభ్య ఆదౌ సర్వోత్కృష్టాన్యాసన్ కర్తవ్యాన్యాసన్ వర్తన్తే। పూర్వం కృత్వైవ నాకనాపి కించిత్కర్మ కర్తవ్యమితి (టీకా.) త ఈశ్వరోపాసకా మహిత ప్రశస్య నాకం సర్వదుఃఖరహితం పరమేశ్వరం మోక్షం తమహిమానః పూజ్యాస్సన్తః సచన్త సమవేతా భవంతి కీదృశం తత్ (యత్రపూర్వే సాధ్యాః.) సాధ్యాః సాధనవంతః కృతసాధనాశ్చ దేవావిద్వాంసః పూర్వే అతీతా యత్ర మోక్షాఖ్యే పరమేపదే సుఖినః సన్తి వర్తన్తే బ్రహ్మణ్యేవ ఖల సంఖ్యాతాత్కాలాత్ కదా చిత్పునరావర్తన్తే ఇతి కింతు తమేవ సమాపన్నా॥ అ ప్రాహువిరుక్తకారా యాస్కాచార్యాః। యజ్ఞేనయజ్ఞమయజంత దేవా అగ్నినాగ్నిమ యజన్త దేవా అగ్నిః పశురాసీత్తమాలభన్త తేనా యజన్త ఇతి చ బ్రాహ్మణం తాని ధర్మాణి ప్రథమాన్యాసన్ తే హ నాకం మహిమానః సమసేవన్త యత్ర పూర్వే సాధ్యాః సన్తి దేవాః సాధనాద్ద్యుస్థానో దేవగణ ఇతి నైరుక్తాః ని.అ.౧౨-ఖం ౪౧ అగ్నినా అ వేనాత్ర కరణేనాగ్నిం పరమేశ్వర మయజన్త అగ్నిః పశురాసీత్ తమేవాలభన్త సర్వోపకారకమగ్నిహోత్రాద్యనుష్ఠానం భౌతికాగ్ని నాపియజ్ఞం దేవా సమ సేవన్తేతి నాసాధ్యాః సాధయన్తిస్మాత పూర్వే పూర్వభూతా మోక్షాఖ్యాస్థానే వసన్తి తముక్తి ప్రేత్యాత ఏవ ద్యుస్థానో దేవగణ ఇతి నిరుక్తకారా వదన్తి। ద్యుస్థానః ప్రకాశమయః పరమేశ్వరః స్థానం స్థితిరంగం యస్యసః। యద్వా సూర్యప్రాణస్థానా విజ్ఞాన కిరణా స్తత్ర సదయగణో దేవ సమూహో వర్తత ఇతి"॥

ఇతి నారాయణ శాస్త్రి పురుషసూక్తశాస్త్రార్థ వ్యాఖ్యాసహిత మోక్షోపాస

నసమాప్తః (యజుర్వేద ౩ అ౧౬)

ఐహికాముష్మిక రూపసుఖసమస్తమును, మకిచ్చుగాక ఓ సంగమునకు

తా॥ భగవంతుడు సృష్టి ప్రారంభమునందు వారి రూపమున ధారయను పురు షుని సృష్ట్యాదియందు సృజించుచు ప్రకాశించెను. ఆ ధార సంబంధమయిన ఈ జ గత్తునంతటను ప్రకాశించెను. మహాపురుషుడు స్వతంత్రుడగు పరిపూర్ణుడగు అ తిపురుషుడగు ఆ పరమేశ్వరుని దెలిసికొనుచున్నాను. ఏ జనుడీప్రకారము తెలిసికొ నుచున్నాడో ఆ జనుడు మోక్షమును బొందును. మోక్షప్రాప్తికి ఇంతకంటె వేఱు మార్గములేదు. బ్రహ్మాండములలో సంచరించుచు జన్మరహితుడయినను నానావిధముగ ప్రకాశించుచున్నాడు. మరీచ్యాది మహార్షులయొక్క స్థానమును గోరుచుండెడి జ్ఞా నులు ఆ పరమేశ్వరునియొక్క స్వరూపమును దెలిసికొనుచున్నారు. విబుధులకొఱకు ప్రకాశించుచున్నట్టియు, విబుధులకు హితమును జేయుచున్నట్టియు ఆది రహితుడగు ఆ పరమేశ్వరునికొఱకు నమస్కరించెదను. ఏ జనుడు ఈ ప్రకారముగ దెలిసికొను చున్నాడో ఆ జనునకు సర్వదేవతలు అజ్ఞావర్తులయ్యెదరని బ్రహ్మజ్ఞానులు చె ప్పుచున్నారు. ఓ భగవంతుడా నీకు హ్రీ లక్ష్ములు పత్నులుగను అహోరాత్రములు పార్శ్వములుగను నక్షత్రములు స్వరూపముగను అశ్వినులు ముఖముగను నుంచు న్నారు. అట్టి నీవు మాకు ఇష్టమును ఐహికాముష్మిక సుఖము నిమ్ము॥

౧. అద్భ్యః ఇతి విద్యా॥ భా॥ ఉత్తరనారాయణో౽నువాకః। అథోత్తరనా రాయణాఖ్యః కశ్చిదనువాకః ప్రస్తూయతే విరాడ్రూపం పురుషమేవ ప్రశంసన్ అయ ముత్తరనారాయణాదేర్నామధేయ ముపక్షాయతి। తత్ర ప్రథమామృచమాహ। (౧) "అద్భ్యః సంభూతః పృథివ్యై రసాచ్చ" (౧) ఇతి। యో౽యం విరాడ్రూపో నారాయ ణాఖ్యః పురుషః సో౽యం 'అద్భ్యః సంభూతః' సర్వత్ర * వ్యాప్తేషు జలేషు ప్ర కటో బభూవ్ బ్రహ్మాణ్డాన్తర్గత ముత్పన్నమ్। న కేవల మద్భ్య ఏవకిన్తు 'పృథి వ్యై రసాచ్చ' భూమ్యాః సమ్భూతో యో౽యం రసః సారః తస్మాదప్యుత్పన్నః। అన్నస్య యోయం భుక్తస్య సారాంశో రసః, తస్య ద్రవ్యాంశాః † తే అన్యాః, యాన్యుత్పన్నాని సూత్రాణి, యాని తాని ఇత్యాది శ్రుతేః 'విశ్వకర్మణః' జగ త్కర్తుః పరమేశ్వరాత్, 'అధి సమవర్తత' అధికత్వేన నిష్పన్నః, యో౽యం బ్రహ్మా ణ్డానీకాని సృష్టవాన్ పురుషో మహేశ్వరాంశః 'తస్య' విరాట్పురుషస్య, 'రూపం' తత్త్వం లోక రూపాత్మకంన సంస్థానం విదధత్, నిష్పాదయన్। 'త్వష్టా' విశ్వ కర్తా జగదీశ్వరః 'ఏతి' వర్తతే, 'పురుషస్య' విరాడాఖ్యస్య సమష్టిః 'తత్' విశ్వం ప్రసిద్ధం * దేవమనుష్యాదిరూపం సర్వం, జగత్ 'అగ్రే' సృష్ట్యాదౌ, 'ఆ జానం' సర్వత ఉత్పన్నమ్ అథ ద్వితీయామాహ। (౨) "వేదాహమేతం. విద్య

తేయనాయ" (౨) ఇతి। పూర్వవత్ వ్యాఖ్యేయమ్॥ అథ తృతీయామాహ। (౩) "ప్రజాపతిశ్చరతి. పదమిచ్ఛన్తి వేధసః" (౩) ఇతి। బ్రహ్మాణ్డరూపే 'గర్భే,' 'అన్తః' మధ్యే, ప్రజాపతిః, విగ్రహవాన్ భూత్వా 'చరతి' స ఏవ వాస్తవేన రూపేణ సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేత్యేతాదృశత్వాత్ 'అజాయమాన ఏవ,' తథాపి మాయికేన రూపేణ 'బహుధా' స్థావరజఙ్గమాదిబహుప్రకారః, విశేషేణ 'జాయతే' 'తస్య' ప్రజాపతేః, 'యోనిం' జగత్కారణరూపం వాస్తవం స్వరూపం, 'ధీరాః,' ధైర్యవన్తో యోగిన నిష్ఠాప్రియా మహాత్మానః, 'జానన్తి.' 'వేధసః' విధాతారః సృష్టికర్తారః *। తమేవోపాస్యం 'మరీచీనాం' మరీచ్యత్రిప్రముఖాణాం మహర్షీణాం, 'పదం' జగదుత్పాదకత్వలక్షణం, 'ఇచ్ఛన్తి'॥ అథ చతుర్థమాహ। (౪) "యో దేవేభ్యః, రుచాయ బ్రాహ్మయే" (౪) ఇతి। 'యః' పరమేశ్వరః, 'దేవేభ్యః' దేవార్థం, 'ఆతపతి' సర్వతః ప్రకాశతే, దేవానాం దేవత్వసిద్ధయే తత్తద్వపుష్షు చైతన్యరూపేణ ప్రవిశ్యావిర్భవతి। 'యః,' చ దేవానాం పురోహితః, బృహస్పతిః, బభూవ। బృహస్పతిర్దేవానాం పురోహిత ఇతి శ్రుతేః। 'యః' చ 'దేవేభ్యః,' 'పూర్వో జాతః' ప్రథమభావీ హిరణ్యగర్భరూపేణోత్పన్నః, హిరణ్యగర్భః సమవర్తతాగ్ర ఇతి శ్రుతేః। తాదృశాయ 'రుచాయ,' రోచమానాయ స్వయంప్రకాశాయ, 'బ్రాహ్మయే,' పరబ్రహ్మస్వరూపాయ, బ్రహ్మణా వేదేన ప్రతిపాద్యాయ వా, 'నమః,' నమస్కారోఽస్తు॥ అథ పఞ్చమీమాహ। (౫) "రుచం బ్రాహ్మం-దేవా అసన్వశే" (౫) ఇతి। 'దేవాః,' సర్వే 'అగ్రే,' సృష్ట్యాదౌ, బ్రహ్మవిద్యాసమ్ప్రదాయప్రవర్తనకాలే, 'బ్రాహ్మం,' తదం, పరబ్రహ్మసమ్బన్ధి చైతన్యం, 'జనయన్తః,' విద్యయా ప్రాదుర్భావయన్తః, 'తత్' బ్రహ్మతత్త్వమ్, సమ్యగ్ 'అబ్రువన్,' వక్ష్యమాణం వాక్యముక్తవన్తః। కిం తద్వాక్యమితి తదుచ్యతే। హే పరమాత్మన్ 'యః,' కశ్చిత్ బ్రాహ్మణః, పురుషః 'త్వాం,' 'ఏవం,' ఉక్తప్రకారేణ, 'విద్యాత్,' 'తస్య,' బ్రహ్మవిదః, 'సర్వే దేవాః,' 'వశే' 'అసన్,' అధీనా భవన్తి, స్వయం హి తేషాం దేవానామన్తర్యామీ పరమాత్మా భవతి, తస్మాద్దేవా ఏతదధీనావస్థాస్య దేవా ఈశ్వరాః। ఏతమేవార్థం వాజసనేయినో విస్పష్టమామనన్తి। యఏవం వేదాహం బ్రహ్మాస్మీతి స ఇదగ్ం సర్వం భవతి తస్య దేవాశ్చనాభూత్యా ఈశతే। ఆత్మా హ్యేషాం స భవతీతి॥ అథ యజమానాత్మకం క[illegible]షష్ఠీమాహ। (౬) "హ్రీశ్చ తే-సర్వం మనిషాణ" (౬) ఇతి। 'హ్రీః,' లజ్జాభిమానినీ దేవతా। 'లక్ష్మీః,' ఐశ్వర్యాభిమానినీ దేవతా। హే పరమాత్మన్! 'హ్రీశ్చ' లక్ష్మీశ్చ,' 'తే,' తవ, 'పత్న్యౌ' భార్యాస్థానీయే। యే చ 'అహోరాత్రే' తే 'పార్శ్వే' పార్శ్వద్వయస్థానీయే। 'నక్షత్రాణి,' ఆకాశదృశ్యమానాని, 'రూపం,' తవ

శరీరస్థానీయం *। 'అశ్వినౌ', యౌ దేవౌ తౌ తవ వ్యాత్తం, వివృతముఖస్థానీయం। తథావిధ హే విరాట్పురుష 'ఇష్టం', అస్మదపేక్షితం ఆత్మబోధం, 'మనిషాణ', అనుమన్యస్వ, దేహీత్యర్థః। 'అముం', లోకద్వయరూపం స్వర్గాదికం. 'మనిషాణ' ప్రయచ్ఛ, కింబహునా సర్వంమనిషాణ, ఐహికమాముష్మికంవాసర్వం ఇష్టందేహి॥ఇతి సాయణాచార్యవిరచితే మాధవీయే వేదార్థప్రకాశే యజురారణ్యకే తృతీయప్రపాఠకే త్రయోదశోఽనువాకః"

౨. యు। రామా। భా। "అద్భ్యస్సంభూత ఇతి-అద్భ్యః భూతాంతరసంసృష్టాభ్యః ఉదకేభ్యః యః ఇతి శేషః సర్వప్రపంచకారణభూతః బ్రహ్మాండః-సంభూతః ఉత్పన్న ఇత్యర్థః-పృథివ్యై రసాచ్చ పృథివ్యై పృథివ్యా ఇత్యర్థః-రసాత్-అన్నరూపాత్-బ్రహ్మాండాంతర్వర్తి దేవతిర్యఙ్మనుష్యాది స్థావరాదిసర్వప్రపంచశ్చ సంభూతః-సః ద్వివిధః-ప్రపంచః-విశ్వకర్మణః-అధిసమవర్తత-విశ్వం ప్రపంచం కర్మ యస్య సః-విశ్వకర్మా-పురుషోత్తమః-విశ్వకర్మా మనుస్త్వష్టేతి సహస్రనామసూక్తం-తస్మాదధీశ్వరాత్-లోకతః-లోకేశ్వరాది విభాగవత్త్వేన సంవృత్తః-ఏవం తస్య ప్రపంచస్య రూపం విదధత్-త్వష్టా-సర్వప్రపంచకర్తా-ఏతి - ప్రపంచధారణ పోషణాద్యర్థం అంతరంతరాత్మత్వేనవ్యాప్నోతీత్యర్థః-తత్పురుషస్యేతి-తత్ తస్మాత్-సృష్ట్యాది విధానాత్-విశ్వం-చేతనాచేతనాత్మకం జగత్-పురుషస్య నిరుపాధిక పురుష శబ్దవాచ్యస్య శ్రియఃపతేః - శేషభూతో వామితి చ యావత్ - ఏవమగ్రే పూర్వమేవాహం-ఆజానం జ్ఞాతవానస్మి వేదపురుషః ప్రాహ-వక్ష్యంపురుష ఇత్యత్ర అహం వేదాహమేతమితి-ఏతం పూర్వోక్తం సమష్టిసృష్టి ప్రపంచకర్తారం అత ఏవ మహాంతం-పురుషం శ్రియఃనారాయణం ఆదిత్యవర్ణం యుగపదుదితానేక సూర్యతుల్య కాంతి సదృశదివ్యశరీరం తమసః పరస్తాత్-ప్రకృతేః పరభాగ విద్యమాన పరమపద విద్యమానం శ్రియఃనారాయణం అహం వేద-విశిష్య ఇత్యాహ వేదపురుషః స్వయంసమ్యగ్వేదిత్వా-హితపరేణాచార్యేణ ప్రతిపాద్యస్య శిష్యస్యోపదిశ్యమతి-జ్ఞానవానయ వేదనం కార్యం ముముక్షుభిరితి సిద్ధం-వేదనఫలమాహ తమేవంవిద్వానితి-తం పూర్వోక్తం మహాపురుషమేతం శ్రియఃపతిం నిరుపాధిక పురుషత్వేన విద్వాన్-జానన్-ఇహ అమృతో భవతి-ముక్తో భవతి-ప్రకృతి సంబంధ రహితో భవతి-నాన్య ఇతి-అయనాయ విద్యతే-ప్రాప్త్యుపాయః ప్రకృతేః-అన్యః పంథాః మార్గః-ఉపాయ ఇతి యావత్-నవిద్యతే నాస్తీత్యర్థః - అన్యః-పంథా నాస్తీత్యనేన-సిద్ధోపాయభూత పరమపురుషస్య శ్రియఃపతేః ఉపాయత్వేన-బ్రహ్మప్రాప్త్యుపాయత్వం నిషిద్ధమితి వాదో భాంతి పూర్వక ఇతి గమ్యతే-సిద్ధోపాయభూత శ్రియఃనారాయణః కింతర్హి తత్త్వజ్ఞానం ప్రా

జాపతిశ్చరతిగర్భే అన్త ఇతి-ప్రజాపతిః పరమేష్ఠీ-శ్రియఃపతిః- పరవస్త్వాద్యపాభిము ఖ్యజ్ఞానోత్పత్త్యర్థం - చరతి నానావిధాకారాంశ్చరన్ - గర్భే-అంతశ్చరతి-అంతర్యామి తయా వర్తతే-అంతర్యామిత్వేప్యనుభవితుమయోగ్యైః మితిమత్వా-అజాయమానోఽ పి-నకారణం కరణాధిపాధిప ఇత్యాదినా స్వస్య జననాదికాభావత్వేపి బహుధావిజా యతే-అఖిలమనుజనయన విషయతాంగతః - ఆశ్రితోపాసనార్థం అజనత్వస్వభావ యుక్త రామకృష్ణ నృసింహాదిరూపేణ విశేషేణ ప్రతియుగం జాయతే-ఏతస్య జగజ్జ న్మాదికారణత్వం అప్రాకృతత్వం జ్ఞానినో జానంతీత్యాహ-తస్యధీరాః పరిజానన్తి యో నిమిత్యాహ॥ ధీరాః బ్రహ్మవిద్వాంసః నారదాదయః ఆచార్యోపలబ్ధ జ్ఞానినం తస్యశ్రి యఃపతేః యోనిం అవతారకారణం పరి జానంతి-ఆశ్రితరక్షణార్థ మవతారాన్ ప్రా ప్నోతీతి జానంతి-తదర్థం పరిజానం తీత్యాహ-మరీచీనాం పదమిచ్ఛంతి వేధసఇతి । వేధసః సర్వస్రష్టుః శ్రియఃపతేః సంబంధినాం మరీచీనాం-మరీచివద్విమల సూర్యకిరణ వన్నిత్యవిమలాల జ్ఞానవతాం॥ నిత్యసూరిణాం పదంస్థానం పరమపదం ఇచ్ఛన్తి-గురు ముఖాత్సర్వశేషిణాం భగవంతం పరమప్రాప్య మిత్యవగమ్యతే-తేనభగవతావినాదాని వృత్తేసతి-తన్నైవసాధనేన పరమపదం ప్రాప్తుమిచ్ఛం తీత్యర్థః-అథ ప్రపన్నస్యకైం కర్య ప్రార్థనం దర్శయతి శ్రుతిః॥ యోదేవేభ్య ఆతపతీత్యాదినా- యః శ్రియఃపతిః- దేవేభ్యః విష్ణుభక్తిపరోదేవః విపరీతస్తథాసుర ఇత్యుక్త శ్రీమహాభాగవతాః - నిత్య సూర్యాదయః కైంకర్యపరేభ్యః ఆతపతి-కైంకర్యవిరోధి పాపాంతరకతాన్-ఆత పతి-దహతినాశయతీత్యర్థః-యః శ్రియఃపతిః-దేవానాం నిత్యసూరిణాం పురోహితః- పురః అగ్రిమా విహ్వాత్మ భోగప్రదః ఆసీత్-యః శ్రియఃపతిః దేవేభ్యః నిత్యసూరి భ్యః పూర్వః-తత్సమీపేత కైంకర్య గ్రహణార్థం జాతః - కృపయాస్వయమేవా వి ర్భూతః నమోరుచాయ బ్రాహ్మయే రుచాయ రోచనశీలాయ-భాసమాన దివ్యమంగ ళ విగ్రహాయ బ్రాహ్మయే పరబ్రహ్మణే-బ్రహ్మణ్య బ్రాహ్మణ-స్వాధీనఇత్ నమః ని త్యకైంకర్యమస్తు। ఉక్తార్థే పూర్వానుష్ఠానం దర్శయతి-రుచమితి-బ్రాహ్మం-రుచం-బ్ర హ్మసంబంధినీం-రుచం ప్రీతింజనయంతః-దేవాః విష్ణుభక్తిపరాః-నిత్యసూర్యాదయః- అగ్రే శ్రీమన్నారాయణస్యఅగ్రే పురతః తత్ నమఃఅబ్రువన్ - భగవత్ప్రీత్యైక ప్రి యోజన కైంకర్యం నమసా అభ్యర్థయంత ఇత్యర్థః-ఏవం-భగవత్కైంకర్యః ప్రార్థ నేన నిత్యానాం ప్రాప్యాంతరాభావాత్-ఇదమేవ ప్రార్థయంతే-ఏతాదృశ కైంక ర్యం మన్యేతః ఫలమితి యస్త్వైవం బ్రాహ్మణ ఇతి-యః కశ్చిద్బ్రాహ్మణః బ్రహ్మ జ్ఞానీ ఏవంవిద్యాత్-భగవత్కైంకర్యమేవ పరమ ప్రాప్యమితి-పరమపురుషార్థమితి జానీయాత్-తత్ సర్వజ్ఞాని నైలక్షణ్యాం ద్యోతయతి-తస్యేతి తస్య పూర్వోక్తశ్రియః పతి కైంకర్యశాలినః దేవాః బ్రహ్మాదయః ఇన్ద్రియాణినావశే-స్వాధీనా అసన్ భ

వంతి-స్వాధీనా భవంతీత్యర్థః-స్మరంతిచ-పరమాత్మవియోగే కష్టో విరక్తో పరమాత్మనీతి పూర్వోక్త ప్రార్థిత భగవత్కైంకర్యం లక్ష్మీవిశిష్ట భగవత్కైంకర్యమేవ ముఖ్యమిత్యాహ-హ్రీశ్చతేఇత్యాది-హ్రీః భూమిః-లక్ష్మీశబ్దసాహచర్యాత్. అహోరాత్రేఅహోరాత్రేహ్రీశ్చభూమిశ్చతేతవనారాయణస్యపత్న్యౌభార్యే-సర్వకాలంపార్శ్వే భాగస్థ ఇతిశేషః-ఉభయపార్శ్వయోరుభవతేస్తః ఇత్యర్థః॥ తేరూపం నక్షత్రాణి నక్షత్రవత్కాంతి విశిష్టం-అశ్వినావ్యాత్తం-తేతవముఖ మిత్యధ్యాహారః-అశ్వినీ దేవతాముఖ వదతి సౌందర్యం-ఏవం నిత్యానపాయి శ్రీదేవీ భూదేవీ సహితసుందర దివ్యవిగ్రహస్త్వం-ఇష్టం-తకేష్టంనిత్యసూరిణా విష్టవిషయం కైంకర్యం మనిషాణ-దేహి ఇదమపి అముంలోకపూర్వోక్తవిషయం కైంకర్యం మనిషాణదేహి,-సర్వంమనిషాణ-ఇదమపి సర్వవిధకైంకర్యం మనిషాణ-దేహి-అయంభావందసోభాతుః దానార్థః - అద్భ్యస్సంభూత ఇత్యాదిపంచభిః ఋగ్భిః ప్రపంచ-స్రష్టృత్వంతదంతర్గత రక్షాపరజగత్కారక సర్వజగత్స్రష్టృత్వం-చిదచిదంతర్యామిత్వం తన్నియామకత్వంచ భగవతః ఆదిత్యవర్ణతుల్యత్వం-త్రిపాద్విభూతిమత్త్వం సర్వశేషిత్వం బహుధాజాయమానత్వం ధీరపరిజ్ఞాయమానత్వం నిత్యసూరిప్రియత్వం స్వభక్తవిరోధి నిరాసకత్వం- నిత్యానపాయి విశిష్ట శ్రీభూదేవీవిశిష్ట సుందరదివ్యమంగళ విగ్రహత్వం-ఆశ్రితానాంభక్తానాంతాదృశభక్త ప్రార్థితలక్ష్మీవిశిష్ట భగవద్విషయక కైంకర్య ప్రదత్వంచోక్తం॥ ఇతిశ్రీమద్భ్రీభాష్యం జగన్నాథాచార్య సూనురామానుజాచార్య కృతిషు తైత్తిరీయాంతర్గత ప్రథమ ప్రశ్నగత పురుషసూక్త ప్రతిపదార్థదీపికా నామక వ్యాఖ్యానసమాప్తా॥

X. ఉక్తయ॥ మహి భా॥ "ఇతిపురుషసూక్తానువాకః । అద్భ్యః సమ్భృత ఇత్యుత్తర నారాయణ నాదిత్యముపస్థాయేతి (౧౩, ౬, ౨, ౨౦) షట్కండికాయ త్తరనారాయణమ్ । ఉపాస్త్యేద్య ఋషిస్త్రిష్టుభః ఆదిత్యదేవత్యాః । పూర్వోక్తప్రథమమేధయాజీ ఆదిత్యరూపం ప్రాప్తః స్తూయతే । అద్భ్యః జలాత్ పృథివ్యైఃరసాచ్చ పృథివ్యాః పాంగ్రహాణాంభూతపత్న్యోపలక్షితంభూతపంచకాత్ యోరసః సంభృతః పుష్టః తథావిశ్వకర్మణస్యవిశ్వకర్మణః కాలస్వరూపాత్ ప్రతియోరసో ఽగ్రేప్రథమం సమవర్తత-సమభవత్-భూతపంచకస్య కాలస్యచ సర్వం ప్రతికారణత్వాత్. పురుషమేధయాజినో లింగశరీర పంచభూతాని సృష్టానికాలశ్చతత్పుత్రభూతః కర్మద్వార విశేష ఫలరూప ఉత్తమ జన్మప్రద ఉత్పన్న ఇత్యర్థః । తస్యరసస్యరూపం విదధత్ ధారయన్ త్వష్టా ఆదిత్యః ఏతి ప్రత్యహముదయం కరోతి । అగ్రే ప్రథమం మర్త్యస్య మనుష్యస్యసతః స్యపురుషమేధయాజినఃఆజానమమర్త్యం

ముఖ్యం దేవత్వం, సూర్యరూపేణ । ద్వివిధా దేవాః కర్మదేవా ఆజానదేవాశ్చ కర్మణో
త్కృష్టేనైవ దేవత్వం ప్రాప్తాః కర్మదేవాః సృష్ట్యాదౌ ఉత్పన్నా ఆజాన దేవాః తేషామ
దేవత్వః తే ప్రాప్తాః యే శతం కర్మదేవానా మానన్దాః స ఏక ఆజాన దేవానా మానన్ద ఇతి
(౧) శ్రుతేః సూర్యాదయ ఆ జానదేవాః॥ ౭౭॥ ౧-బృహదార. మా-౪, ౧, ౩౩.॥ ఏ
తం మహాన్తం సర్వోత్కృష్టం పురుషం సూర్యమండలస్థ మహం వేదజానామి ఇతి
ఋషేర్వచనమ్ కీదృశ మాదిత్యవర్ణ మాదిత్యస్యేవ వర్ణోయస్య తమ్ । ఉపమాన్త
రాభావాత్స్వోపమమ్ తథా తమసః పరస్తాత్ దూరతరమ్ తమోరహిత మిత్యర్థః ।
తముక్తైనైవా విశోష్యతే । తమేవాఽత్యం విదిత్వా జ్ఞాత్వా మృత్యుమత్యేతి అతి
క్రామతి పరంబ్రహ్మగచ్ఛతి । అయనా యాతిప్రియాయాన్యః పన్థా మార్గః నవి
ద్యతే సూర్యమణ్డలాన్తః పురుషమాత్మరూపం జ్ఞాత్వైవముక్తిః॥ ౭౮॥ యః స
ర్వాత్మ ప్రజాపతిః అన్తర్హార్యాతి స్థితస్సన్ గర్భే చరతి గర్భమధ్యేప్రవిశతియ
శ్చ జాయమానో నిత్యస్సన్ బహుధా కార్యకారణ రూపేణ విజాయతే । మాయ
యా ప్రపఞ్చరూపేణోత్పద్యతే । ధీరాః బ్రహ్మవిదస్తస్య ప్రజాపతేః యోనిం
స్థానం స్వరూపం పరిపశ్యన్తి అహంబ్రహ్మేతి జానన్తి । విశ్వానివిశ్వాని సర్వా
ణి భువనాని భూతజాతాని తస్మిన్హ తస్మిన్నేవ కారణాత్మని బ్రహ్మణి తస్థుః స్థితా
ని । సర్వం తదాత్మక మేవేత్యర్థః॥ ౭౯॥ యః ప్రజాపతి రాదిత్యరూపో దేవేభ్య
ఉత్తాయాత పరితో ద్యోతతే యశ్చ దేవానాం పురోహితః సర్వకార్యేష్వగ్రే నీతః
యశ్చదేవేభ్యః సకాశాత్పూర్వః జాతః ప్రథమముత్పన్నః తస్మై ఆదిత్యాయనమః
రుచాయ రోచతే ఉపాయద స్తస్మై దీప్యమానాయ ఇసుద్ధేతిక ప్రత్యయః తథా
బ్రాహ్మయె బ్రహ్మణోఽపత్యం బ్రాహ్మిఇఞ్ టిలోపః బ్రహ్మనయపభూతాయవా
౮౦॥ దేవాః దీప్యమానాః ప్రాణాః సదంశో భసం బ్రాహ్మం బ్రహ్మణో ఽపత్యమాదిత్యం
జ నయన్తః ఉత్పాదయన్తః అగ్రేప్రథమంతత్ వదోఽబ్రువన్ ఊచుః - బ్రా
హ్మోత్పాదానితినిపాతః । తత్ప్రమతఆహ యోబ్రాహ్మణః హే ఆదిత్యత్వాత్వామే
వ ముక్తవిధినా ఉత్పన్నం విద్యాత్ జానీయాత్ తస్యబ్రాహ్మణస్య దేవాస్తేఅసన్
వాశ్యాభవన్తి అదిత్యోపాసితా జగత్పూజ్యో భవతీత్యర్థః॥ ౮౧॥ ఋషి రాదిత్యం
స్తుత్వా ప్రార్థయతే। హే ఆదిత్య శ్రీశ్చలక్ష్మీశ్చతేపత్న్యౌజాయాస్థానీయేత్యేవ్య
త్యేత్యర్థః । యదయాసర్వజనాశ్రయణీయోభవతిసాశ్రీః శ్రీయతేఽనయాశ్రీః సమ్ప
దిత్యర్థః । యదయాలక్ష్యతే దృశ్యతే జనైః సాలక్ష్మీః సౌన్దర్య మిత్యర్థః । అహో
రాత్రేతవ పార్శ్వేపార్శ్వస్థానీయే । నక్షత్రాణిగగనగాస్తారాః తవరూపం
తస్మైవతేజసా భాసమానత్వాత్ తేజసాంగోలకః సూర్యో నక్షత్రాణ్యప్
గోలకా ఇతిజ్యోతిశ్శాస్త్రోక్తేః । అశ్వినౌదేవౌవా వ్యాత్తం వికాసిత

ముఖాస్థాపితయా అన్నపానే వ్యాప్నుతరా అశ్వినాద్యావాపృథివ్యా ఇమేహిందిగం సర్వమశ్నువానా మిత్యుక్తే। యశస్వ్యశస్తంత్వాంయాచ ఇష్టన్ కర్మఫలమిచ్ఛన్ సన్ ఇషాణ ఇచ్ఛ ఇషు ఇచ్ఛాయామ్ వికరణవ్యత్యయః యద్వా ఇవ అభిత్యేత్యాదిః అస్మచ్ఛాస్త్రః కిమిషణీయం తత్రాహ అముంపరలోకం మమేమమ ఇషాణమ మమ పరలోకః సమీచీనోఽస్త్వితిచ్ఛా అమోఘేచ్ఛత్వాదిష్టం భవతీత్యర్థః। సర్వం మమ ఇషాణ సర్వలోకాత్మకోఽహం భవామి మితీచ్ఛేత్యర్థః ముక్తో భవామి మిత్యర్థః। సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మేతి సామ్యశ్రుతేః॥ ౨౨॥ శ్రీమన్మహీధరకృతే వేదదీపే మనోహరే వరమేధోఽధ్యాయ ఏకత్రింశోఽయ మీరితః॥ ౩౧॥

౭। శుక్లయ॥ దయా॥ భా॥ (అద్భ్యః సంభృతః.) తేన పురుషేణ పృథివ్యై పృథివ్యుత్పత్త్యర్థ మద్భ్యోరసః సంభృతః సంగృహ్యతేన పృథివీరచితా। ఏవమగ్నిరసేనాగ్నిః సకాశాదాప ఉత్పాదితాః। అగ్నిశ్చ వాయోః సకాశాద్వాయురాకాశాదుత్పాదిత ఆకాశః ప్రకృతేః ప్రకృతిస్స్వసామర్థ్యాచ్చ। విశ్వం సర్వం కర్మక్రియమాణమస్య సవిశ్వకర్మాతస్య పరమేశ్వరస్య సామర్థ్యమధ్యే కారణాఖ్యేఽగ్రే సృష్టేః ప్రాగ్జగత్సమవర్తతవర్తమాన మాసీత్। తదానీం సర్వమిదం జగత్కారణభూతమేవాసీదృశమితి। తస్యసామర్థ్యస్యాంశాన్ గృహీత్వాత్వష్టారచన కర్తేదం సకలం జగద్విదధత్ ప్రవర్తితం విశ్వంయారూపవత్త్వమేతి। తదేవమర్త్యస్య మరణ ధర్మకస్య విశ్వస్య మనుష్యస్యాపిచ రూపవత్త్వం భవతి (అజానమగ్రే) వేదాజ్ఞాపనసమయే పరమాత్మాజ్ఞప్తవాన్ వేదరూపామాజ్ఞాం వర్త్తవాన్మనుష్యాయ ధర్మయుక్తాస్నైవ సకామేవ కర్మదా కర్మదేవత్వయుక్తం శరీరం ధృత్వా విషయేన్ద్రియ సంయోగజన్మమిష్టం సుఖం భవతు తథా విషాన్తమేవ విజ్ఞానవరమం మోక్షాఖ్యంచేతి॥౧౭॥

(వేదాహమేతంప్ర.) కింవిదిత్వాత్వం జ్ఞానీ భవసీతి పృచ్ఛయతే తదుత్తరమాహ। యతోఽపూర్వోక్తలక్షణ విశిష్టం సర్వేభ్యో మహాన్తం వృద్ధతమమాదిత్యవర్ణం స్వప్రకాశ విజ్ఞాన స్వరూపంతమసోఽజ్ఞానాఽవిద్యాన్ధకారాత్పరస్తాత్పృథ గ్వర్తమానంపరమేశ్వరం పురుషమహంవేదజానామ్యతోఽహంజ్ఞాన్యస్మీతి నిశ్చయః నైవతమవిదిత్వా కశ్చిజ్జ్ఞానీభవితుమర్హతీతి। కుతః (తమేవవిదిత్వా.) మనుష్యస్తమేవ పురుషం పరమాత్మానం విదిత్వాఽతిమృత్యుం మృత్యుమతిక్రాన్తం మృత్యోః పృథగ్భూతం మోక్షాఖ్యమానందమేతి ప్రాప్నోతి। నైవాతోఽన్యదేతి। ఏవకారార్త్తమీశ్వరం విహాయ నైవకస్య చిదన్యస్య లేశమాత్రోప్యుపాసనా కేనచిత్కదాచిత్కర్త్యేతి గమ్యతే కథమిదం విజ్ఞాయతేఽన్య స్యోపాసనా నైవకార్యేతి (నాన్యఃపన్థా విద్యతేఽయనాయ.) ఇతివచనాత్। అతఃకార్యత్వవిధాయకం మోక్షమార్గః ముఖ్యయాఽన్యో ద్వితీ

యః। పన్థా మార్గో ఽన్యో న విద్యతే। కింతు తత్త్వజ్ఞానోపాసనమేవ సుఖస్య మార్గః। తతో భిన్నస్య స్వర్గాదినోపాసనాభ్యాం మనుష్యస్య దుఃఖమేవ భవతీతి నిశ్చయః। అతః కారణాదేష ఏవ పురుషః సర్వైరుపాసనీయ ఇతి సిద్ధాన్తః॥౧౮॥ (ప్రజాపతి.) స ఏవ ప్రజాపతిః సర్వస్య స్వామీ జీవస్యాన్యస్య చ జడస్య జగతో ఽన్తర్గర్భే మధ్యే ఽన్తర్యామిరూపేణాఽజాయమానో ఽనుత్పన్నో ఽజః సన్నిత్యం చరతి। తత్సామర్థ్యాదేవేదం సకలం జగద్బహుధా బహుప్రకారం విజాయతే। విశిష్టతయోత్పద్యతే (తస్య యోనిం.) తస్య పరబ్రహ్మణో యోనిం సత్యధర్మానుష్ఠానం వేదవిజ్ఞానమేవ ప్రాప్తికారణం ధీరా ధ్యానవన్తః (పరిప.) పరితః సర్వతః పశ్యన్తి (తస్మిన్హ తస్థుర్.) యస్మిన్భువనాని విశ్వాని సర్వాణి సర్వే లోకాస్తస్థుః స్థితిం చక్రిరే। హా ఇతి విస్మయార్థే తస్మిన్నేవ పరమే పురుషే ధీరా జ్ఞానినో మనుష్యా మోక్షాఖ్యం ప్రాప్య తస్థుః స్థిరా భవన్తీత్యర్థః॥౧౯॥ (యో దేవేభ్య.) యః పూర్ణః పురుషో దేవేభ్యో విద్వద్భ్యస్తత్ప్రకాశార్థమాతపతి ఆసమన్తాత్తద్వః కరణేన ప్రకాశయతి నాస్త్యర్థ్యశ్చ। యశ్చ దేవానాం విదుషాం పురోహితః సర్వైః సుఖైః సహ హితకారీ విదుషో దధాతి। (పూర్వో యో దేవేభ్యో జాతో.) దేవేభ్యో విద్వద్భ్యో యః పూర్వమేవ సనాతనత్వేన వర్తమానః స్వయంజాతః ప్రసిద్ధో ఽస్తి (నమో రుచాయ.) తస్మై రుచాయ రుచికారాయ బ్రహ్మణే నమో ఽస్తు। యశ్చ దేవేభ్యో విద్వద్భ్యో బ్రహ్మోపదేశం ప్రాప్య బ్రహ్మరుచిః ప్రీత్యా బ్రహ్మణో ఽపత్యమివ వర్తమానో ఽస్తి తస్మా అపి బ్రాహ్మాయ బ్రహ్మసేవకాయ నమో ఽస్తు॥ ౨౦॥ (రుచం బ్రాహ్మం.) రుచం ప్రీతికరం బ్రాహ్మం బ్రహ్మణో ఽపత్యమివ బ్రహ్మణః సకాశాజ్జాతం జ్ఞానం జనయన్త ఉత్పాదయన్తో దేవా విద్వాంసో ఽగ్రే తదగ్రే తద్ జ్ఞానం తద్ జ్ఞానసాధనం వా ఽబ్రువన్ బ్రూయురుపదిశన్తు చ (యస్త్వైవం.) యస్త్వేవమనయా ప్రకారేణ తద్బ్రహ్మ బ్రాహ్మణో విద్యాత్ (తు) తస్యాత్తస్యైవ బ్రహ్మవిదో బ్రాహ్మణస్య దేవా ఇన్ద్రియాణి వశే అసన్ భవన్తి నాన్యస్యేతి॥ ౨౧॥ (హ్రీశ్చ తే.) హే పరమేశ్వర తే తవ (హ్రీః) సర్వా శోభా (లక్ష్మీః) శుభలక్షణవతీ ధనాదిశ్చ ద్వే ప్రియే పత్న్యౌ పత్నీవత్సేవమానే స్తః। తథా అహోరాత్రే తవ (పార్శ్వే) పార్శ్వవత్స్తః। యే కాలచక్రస్య కారణభూతస్యాపి తస్యావయవవద్వర్తేతే సూర్యాదిసన్నిధానాని తేజాంసి తథ నక్షత్రాణి తవ రూపవర్ణస్యాది కారణస్యావయవాః సన్తీత్యవయవయుపదస్తి। అశ్వినౌ ద్యావాపృథివ్యౌ తవ (వ్యాత్తమ్) వికాసితం ముఖమివ వర్తేతే। తద్దర్శయిత్వాఽఽవి సౌన్దర్యగుణయుక్తం వస్తుజగద్వర్తతే తదపి రూపం తవైవ సామర్థ్యజ్ఞానమితి జానీమః। హే విరాడధికరణేశ్వర ఏవమమాముం పరలోకం మోక్షాఖ్యం పదం కృపాకటాక్షేణ (ఇష్ణన్) ఇచ్ఛన్ సన్ (ఇషాణ) స్వ

ద్ధ్యయా నిష్పాదయ తథా సర్వలోకం సర్వలోక సుఖం సర్వలోకరాజ్యం మామ దర్థం కృపయాత్వమిహాతెచ్ఛ స్వారాజ్యం సిద్ధంకురు । ఏవమేవ సర్వాః శోభాలక్ష్మీశ్చ శుభలక్షణవతీః సర్వాః శ్రియామేమదర్థమిహాణ హేభగవన్ పురుషపూర్ణ పరమేశ్వర సర్వశక్తిమాన్ కృపయా సర్వాన్ శుభాన్ గుణాన్మహ్యందేహి। దుష్టానశుభదోషాంశ్చ వినాశయ సద్యః స్వానుగ్రహేణ సర్వోత్తమగుణభాజనం మాంధవాన్కురోత్వితి॥ అత్రప్రమాణాని॥ శ్రీర్హిరణ్యవర్ణాః। శ. కాం. ౧. అ. ౭। శ్రీర్వైపోషః। శ. కాం ౮. అ. ౧. శ్రీరైరాష్ట్రం శ్రీరైరాష్ట్రస్యభారః। శ. కాం. ౧౩. అ. ౧. లక్ష్మీర్లాభా ద్వాలక్షణా ద్వా లక్ష్యా వా ద్వా లక్షతేర్వా స్యాత్ప్రేప్సాకర్మణో లజ్జతేర్వాస్యాత్ శ్లాఘాకర్మణః శ్రీరిత్యు పరిష్టాద్వ్యాఖ్యాస్యామః॥ ని. అ. ౪॥ ఖం. ౧౦ ॥ శ్రీలక్ష్మ్యౌ పూర్వోక్తయోరర్థ సంగతిరస్తీతిబోధ్యమ్ ॥౨౨॥

ఇత్యుత్తర నారాయణానువాకస్సమాప్తః.

ప్ర॥ అ॥ ప్ర॥ ౩॥ అ॥ ౧౩॥

పురుషసూక్తముతోగూడ నీయను వాకము పఠింపబడు చున్నందున అందు ఉపయోగముగ నిచ్చట నిది వ్రాయబడినది.

ఇత్యుత్తర నారాయణానువాక సహితంపురుష సూక్తం సమాప్తం.

ఈపురుషసూక్తము యజుర్వేద అరణ్యకమునందున్న పాఠముగంటె ఋక్సంహితా వాజసనేయ సంహితలయందున్ను అథర్వవేదమునందును కొన్ని భేదములతో పఠింపబడుచున్నందున ఆయాపాఠాను సారముగ నీదిగువను వ్రాయుచున్నారము.

ఋగ్వేదము.

మం. ౧౦. అ. ౭, సూ. ౯౦.

ఋషిః నారాయణః ఛన్దః అనుష్టుప్.

మం॥ ౧॥ సహస్రశీర్షా పురుషః సహస్రాక్షస్సహస్రపాత్ ।
సభూమింవిశ్వతో వృత్వా త్యతిష్ఠద్దశాఙ్గులమ్॥ (అ. ౧.)

పదం॥ సహస్ర-శీర్షా । పురుషః । సహస్ర-అక్షః । సహస్ర-పాత్ ।
సః । భూమిమ్ । విశ్వతః । వృత్వా । అతి । అతిష్ఠత్ ।
దశ-అఙ్గులమ్॥

మం॥ ౨॥ పురుష ఏవేదꣳ సర్వం యద్భూతం యచ్చ భవ్యమ్।
ఉతామృతత్వస్యేశానో యదన్నేనాతిరోహతి॥ (అ. ౨.)

పదం॥ పురుషః । ఏవ । ఇదమ్ । సర్వమ్ । యత్ । భూతమ్ ।
యత్ । చ । భవ్యమ్ । ఉత । అమృత-త్వస్య । ఈశా
నః । యత్ । అన్నేన । అతి-రోహతి॥

మం॥ 3॥ ఏతావానస్య మహిమాఽతో జ్యాయాంశ్చ పూరుషః ।
పాదోఽస్య విశ్వా భూతాని త్రిపాదస్యామృతం దివి॥ (అ. 3.)

పదం॥ ఏతావాన్ । అస్య । మహిమా । అతః । జ్యాయాన్ ।
చ॥ పురుషః । పాదః । అస్య । విశ్వా భూతాని । త్రి-పా
త్ । అస్య । అమృతమ్ ॥ దివి॥

మం॥ ౪॥ త్రిపాదూర్ధ్వ ఉదైత్పురుషః పాదోఽస్యేహాభవాత్పునః ।
తతో విష్వఙ్వ్యక్రామత్ సాశనానశనే అభి॥ (అ. ౪.)

పదం॥ త్రి-పాత్ । ఊర్ధ్వః । ఉత్ ఐత్ । పురుషః । పాదః ।
అస్య । ఇహ । అభవత్ । పునరితి । తతః । విష్వఙ్ ।
వి । అక్రామత్ । సాశనానశనే ఇతి । అభి॥

మం॥ ౫॥ తస్మాద్విరాడజాయత విరాజో అధి పూరుషః ।
స జాతో అత్యరిచ్యత పశ్చాద్భూమిమథో పురః॥ (అ. ౫.)

పదం॥ తస్మాత్ । వి-రాట్ । అజాయత । వి-రాజః । అధి । పురుషః । సః । జాతః । అతి । అరిచ్యత । పశ్చాత్ । భూమిమ్ । అథో ఇతి । పురః ॥

మం॥ ౬॥ యత్పురుషేణ హవిషా దేవా యజ్ఞమతన్వత ।
వసన్తో అస్యాసీదాజ్యం గ్రీష్మ ఇధ్మశ్శరద్ధవిః॥ (అ. ౬)

పదం॥ యత్ । పురుషేణ । హవిషా । దేవాః । యజ్ఞమ్ । అతన్వత । వసన్తః । అస్య । ఆసీత్ । ఆజ్యమ్ । గ్రీష్మః । ఇధ్మః । శరత్ । హవిః॥

మం॥ ౭॥ తం యజ్ఞం బర్హిషి ప్రౌక్షన్పురుషం జాతమగ్రతః ।
తేన దేవా అయజన్త సాధ్యా ఋషయశ్చ యే॥ (అ. ౭)

పదం॥ తమ్ । యజ్ఞమ్ । బర్హిషి । ప్ర । ఔక్షన్ । పురుషమ్ । జాతమ్ । అగ్రతః । తేన । దేవాః । అయజన్త । సాధ్యాః । ఋషయః । చ । యే॥

మం॥ ౮॥ తస్మాద్యజ్ఞాత్సర్వహుతః సమ్భృతం పృషదాజ్యం । పశూం
స్తాంశ్చక్రే వాయవ్యానారణ్యాన్గ్రామ్యాశ్చ యే॥ (అ. ౮)

పదం॥ తస్మాత్ । యజ్ఞాత్ ॥ సర్వ-హుతః । సమ్-భృతమ్ । పృషత్-ఆజ్యమ్ । పశూన్ । తాన్ । చక్రే । వాయవ్యాన్ ॥ ఆరణ్యాన్ । గ్రామ్యాః । చ । యే॥

మం॥ ౯॥ తస్మాద్యజ్ఞాత్సర్వహుత ఋచస్సామాని జజ్ఞిరే ।
ఛన్దాంసి జజ్ఞిరే తస్మాద్యజుస్తస్మాదజాయత॥ (అ. ౧౦)

పదం॥ తస్మాత్ । యజ్ఞాత్ । సర్వ । హుతః । ఋచః । సా

మాని । జజ్ఞిరే । ఛన్దాంసి । జజ్ఞిరే । తస్మాత్ । య
జుః । తస్మాత్ । అజాయత॥

మం॥౧౦॥ తస్మాదశ్వా అజాయన్త యే కే చోభయాదతః ।
గావో హ జజ్ఞిరే తస్మాత్తస్మాజ్జాతా అజావయః (ఆ. ౧౧)

పదం॥ తస్మాత్ । అశ్వాః। అజాయన్త। యే। కే। చ। ఉభయా
దతః । గావః। హ । జజ్ఞిరే। తస్మాత్ తస్మాత్ । జాతాః।
అజావయః॥

మం॥౧౧॥ యత్పురుషం వ్యదధుః కతిధా వ్యకల్పయన్ ।
ముఖం కిమస్య కౌ బాహూ కా ఊరూ పాదా ఉచ్యేతే॥ (ఆ.౧౨)

పదం॥ యత్ । పురుషమ్ । వి । అదధుః। కతిధా। వి। అకల్పయన్॥
ముఖమ్ । కిమ్। అస్య । కౌ । బాహూఇతి । కౌ । ఊరూ
ఇతి । పాదా । ఉచ్యేతేఇతి।

మం॥ ౧౨॥ బ్రాహ్మణోఽస్య ముఖమాసీద్బాహూ రాజన్యః కృతః।
ఊరూ తదస్య యద్వైశ్యః పద్భ్యాం శూద్రో అజాయత॥ (ఆ. ౧౩.)

పదం॥ బ్రాహ్మణః । అస్య । ముఖమ్ ఆసీత్ । బాహూఇతి ।
రాజన్యః । కృతః । ఊరూఇతి । తత్ । అస్య । యత్ ।
వైశ్యః । పత్-భ్యామ్ । శూద్రః । అజాయత॥

మం॥ ౧౩॥ చన్ద్రమా మనసో జాత శ్చక్షోః సూర్యో అజాయత ।
ముఖాదిన్ద్రశ్చాగ్నిశ్చ ప్రాణాద్వాయురజాయత. (ఆ.౧౪)

పదం॥ చన్ద్రమాః । మనసః । జాతః । చక్షోః । సూర్యః । అ

జాయన్త । ముఖాత్ । ఇన్ద్రః । చ । అగ్నిః । చ । ప్రాణాత్ । వాయుః । అజాయత॥

మం॥ ౧౪॥ నాభ్యా ఆసీదన్తరిక్షం శీర్ష్ణో ద్యౌస్సమవర్తత ।

పద్భ్యాం భూమిర్దిశః శ్రోత్రాత్తథా లోకాం అకల్పయన్॥

పదం॥ నాభ్యాః । ఆసీత్ । అన్తరిక్షమ్ ॥ శీర్ష్ణః । ద్యౌః । సమ్। అవ ర్తత। పత్ . భ్యామ్। భూమిః। దిశః। శ్రోత్రాత్ । తథా । లోకాన్ । అకల్పయన్ ॥

మం॥ ౧౫॥ సప్తాస్యాసన్పరిధయస్త్రిస్సప్త సమిధః కృతాః ।

దేవా యద్యజ్ఞం తన్వానా అబధ్నన్పురుషం పశుమ్॥(అ. ౭)

పదం॥ సప్త । అస్య । ఆసన్ । పరి ॥ ధయః । త్రిః । సప్త । సమ్ । ఇధః । కృతాః । దేవాః । యత్ । యజ్ఞమ్ । తన్వానాః । అబధ్నన్ । పురుషమ్ । పశుమ్॥

మం॥ ౧౬॥ యజ్ఞేన యజ్ఞమయజన్త దేవాస్తాని ధర్మాణి ప్రథమాన్యాసన్ । తే హ నాకం మహిమానస్సచన్త యత్ర పూర్వే సాధ్యాస్సన్తి దేవాః॥ (అ. ౧౮)

పదం॥ యజ్ఞేన । యజ్ఞమ్ । అయజన్త । దేవాః । తాని । ధర్మాణి ప్రథమాని । ఆసన్ । తే । హ । నాకమ్ । మహిమానః । సచన్త । యత్ర । పూర్వే । సాధ్యాః । సన్తి । దేవాః।

ఇతి ఋక్సంహితాయాం దశమమండలేన పఠితమం

పురుషసూక్తం.

శుక్ల యజుర్వేదము.

అ. ౩౧. కం. ౧—౧౬.

ఋషిః నారాయణః ఛన్దః అనుష్టుప్

మం॥ ౧ ॥ సహస్రశీర్షా పురుషః సహస్రాక్షస్సహస్రపాత్ ।
సభూమిం సర్వతస్స్పృత్వాఽత్యతిష్ఠద్దశాఙ్గులమ్॥ (అ. ౧)

మం॥ ౨॥ పురుషఏవేదగ్ం సర్వం యద్భూతం యచ్చభావ్యమ్ ।
ఉతామృతత్వస్యేశానో యదన్నేనాతిరోహతి॥ (అ. ౨)

మం॥ ౩ ॥ ఏతావానస్యమహిమాఽతో జ్యాయాంశ్చపూరుషః ।
పాదోఽస్యవిశ్వాభూతానిత్రిపాదస్యామృతందివి ॥(అ. ౩)

మం॥ ౪ ॥ త్రిపాదూర్ధ్వఉదైత్పురుషః పాదోఽస్యేహాభవత్పునః ।
తతోవిష్వఙ్వ్యక్రామత్సాశనానశనే అభి॥ (అ. ౪)

మం॥ ౫ ॥ తతోవిరాడజాయత విరాజోఅధిపూరుషః ।
సజాతోఅత్యరిచ్యత పశ్చాద్భూమిమథోపురః॥ (అ. ౫)

మం॥ ౬ ॥ తస్మాద్యజ్ఞాత్సర్వహుతః సమ్భృతమ్పృషదాజ్యమ్ ।
పశూంస్తాంశ్చక్రేవాయవ్యా నారణ్యాగ్రామ్యాశ్చయే॥

మం॥ ౭ ॥ తస్మాద్యజ్ఞాత్సర్వహుతఋచస్సామానిజజ్ఞిరే ।
ఛన్దాంసిజజ్ఞిరేతస్మాద్యజుస్తస్మాదజాయత॥ (అ. ౧౦)

మం॥ ౮॥ తస్మాదశ్వాఅజాయన్త యేకేచోభయాదతః ।
గావోహజజ్ఞిరేతస్మాత్తస్మాజ్జాతాఅజావయః॥ (అ. ౧౧)

మం॥ ౯॥ తం యజ్ఞం బర్హిషి ప్రౌక్షన్ పురుషం జాతమగ్రతః ।
తేన దేవా అయజన్త సాధ్యా ఋషయశ్చ యే ॥ (అ. ౮)

మం॥ ౧౦॥ యత్పురుషం వ్యదధుః కతిధా వ్యకల్పయన్ । ముఖం కిమస్యా
సీత్ కిం బాహూ కిమూరూ పాదా ఉచ్యేతే॥ (అ. ౧౨)

మం॥ ౧౧॥ బ్రాహ్మణోఽస్య ముఖమాసీద్బాహూ రాజన్యః కృతః ।
ఊరూ తదస్య యద్వైశ్యః పద్భ్యాం శూద్రో అజాయత॥

మం॥ ౧౨॥ చన్ద్రమా మనసో జాతశ్చక్షోః సూర్యో అజాయత ।
శ్రోత్రాద్వాయుశ్చ ప్రాణశ్చ ముఖాదగ్నిరజాయత॥ (అ౧౪)

మం॥ ౧౩॥ నాభ్యా ఆసీదన్తరిక్షం శీర్ష్ణో ద్యౌః సమవర్తత ।
పద్భ్యాం భూమిర్దిశః శ్రోత్రాత్తథా లోకాం అకల్పయన్॥

మం॥ ౧౪॥ యత్పురుషేణ హవిషా దేవా యజ్ఞమతన్వత ।
వసన్తోఽస్యాసీదాజ్యం గ్రీష్మ ఇధ్మః శరద్ధవిః॥ (అ. ౬)

మం॥ ౧౫॥ సప్తాస్యాసన్పరిధయస్త్రిః సప్త సమిధః కృతాః ।
దేవా యద్యజ్ఞం తన్వానా అబధ్నన్పురుషం పశుమ్॥ (అ౭)

మం॥ ౧౬॥ యజ్ఞేన యజ్ఞమయజన్త దేవాస్తాని ధర్మాణి ప్రథమాన్యా
సన్ । తే హ నాకం మహిమానః సచన్త యత్ర పూర్వే సాధ్యాః
సన్తి దేవాః॥

ఇతి వాజసనేయి పురుషసూక్తపాఠః సమాప్తః॥
(అ. ౩౧. క. ౧—౧౬.)

అథర్వవేదము.

కాం. ౧౯. ౬.—ఋ.

మం॥ ౧ ॥ సహస్రబాహుః పురుష స్సహస్రాక్ష స్సహస్రపాత్ ।
సభూమింవిశ్వతోవృత్వా త్యతిష్ఠద్దశాఙ్గులమ్॥ (ఋ. ౧.)

మం॥ ౨ ॥ త్రిభిఃపద్భిర్ద్యామరోహ త్పాదస్యేహాభవత్పునః ।
తథావ్యక్రామద్విష్వఙ్ ఙశనానశనేఅను॥ (ఋ. ౪.)

మం॥ ౩ ॥ తావన్తోఅస్యమహిమాన స్తతోజ్యాయాంశ్చపూరుషః ।
పాదోఽస్యవిశ్వాభూతాని త్రిపాదస్యామృతన్దివి॥ (ఋ.౩.)

మం॥ ౪ ॥ పురుషఏవేదంసర్వం యద్భూతంయచ్చభావ్యమ్ ।
ఉతామృతత్వస్యేశ్వరో యదన్యేనాభవత్సహ॥ (ఋ. ౨)

మం॥ ౫ ॥ యత్పురుషంవ్యదధుః కతిధావ్యకల్పయన్ ।
ముఖంకిమస్యకింబాహూ కిమూరూపాదాఉచ్యేతే॥ (ఋ ౧౨)

మం॥ ౬ ॥ బ్రాహ్మణోఽస్యముఖమాసీ ద్బాహూరాజన్యోఽభవత్
మధ్యంతదస్యయద్వైశ్యః పద్భ్యాంశూద్రోఅజాయత॥ (ఋ ౧౩)

మం॥ ౭ ॥ చన్ద్రమామనసోజాత శ్చక్షోస్సూర్యోఅజాయత ।
ముఖాదిన్ద్రశ్చాగ్నిశ్చప్రాణాద్వాయురజాయత॥(ఋ.౧౪)

మం॥ ౮ ॥ నాభ్యాఆసీదన్తరిక్షం శీర్ష్ణోద్యౌస్సమవర్తత ।
పద్భ్యాంభూమిర్దిశఃశ్రోత్రాత్తథాలోకాంఅకల్పయన్॥ (ఋ. ౧౫)

మం॥ ౯ ॥ విరాడగ్రేసమభవ ద్విరాజోఅధిపూరుషః ।

స జాతో అత్యరిచ్యత పశ్చాద్భూమిమథో పురః॥ (అ. ౫)

మం॥ ౧౦॥ యత్పురుషేణ హవిషా దేవా యజ్ఞమతన్వత ।

వసన్తో అస్యాసీదాజ్యం గ్రీష్మ ఇధ్మశ్శరద్ధవిః॥ (అ. ౬)

మం॥౧౧॥ తం యజ్ఞం ప్రావృషా ప్రౌక్షన్పురుషం జాతమగ్రశః ।

తేన దేవా అయజన్త సాధ్యా వసవశ్చ యే॥ (అ. ౮)

మం॥౧౨॥ తస్మాదశ్వా అజాయన్త యే చ కే చోభయాదతః॥

గావో హ జజ్ఞిరే తస్మాత్తస్మాజ్జాతా అజావయః॥(అ.౧౧)

మం॥౧౩॥ తస్మాద్యజ్ఞాత్సర్వహుత ఋచస్సామాని జజ్ఞిరే ।

ఛన్దాంసి జజ్ఞిరే తస్మాద్యజుస్తస్మాదజాయత॥ (అ. ౧౦)

మం॥ ౧౪॥ తస్మాద్యజ్ఞాత్సర్వహుతస్సంభృతం పృషదాజ్యమ్ ।

పశూంస్తాంశ్చక్రే వాయవ్యానారణ్యాన్గ్రామ్యాశ్చ యే। (అ ౯

మం॥౧౫॥ సప్తాస్యాసన్పరిధయస్త్రిస్సప్త సమిధః కృతా ।

దేవా యద్యజ్ఞం తన్వానా అబధ్నన్పురుషం పశుమ్॥ (అ. ౭

మం॥౧౬॥ మూర్ధ్నో దేవస్య బృహతో అంశవస్సప్త సప్తతీః ।

రాజ్ఞస్సోమస్యాజాయన్త జాతస్య పురుషాదధి॥

ఇత్యాథర్వణః పురుషసూక్తపాఠః సమాప్తః.

(కాం-౧౯-అ-౬)

ఈమూడుపాఠములలోనుండెడి మంత్రములచివర అంకెల యజురారణ్యక పాఠక్రమము ననుసరించినవని తెలియందగును.

పు రు ష సూ క్త మ్.

స మా ప్త మ్.

10362